

VIBORG TUGTHUS I 1700-ÅRENE

Et bidrag til jysk refs- og kulturhistorie.

Af *Johan Hvidtfeldt*.

Tugthusets grundlæggelse.

D. 30. juli 1736 blev der i Viborg underskrevet et forslag, beregnet for Hans kongelige Majestæt. Det var skrevet af Christian Arnold Dysse, på den tid borgmester i den gamle stiftsby, hvor så mange gårde og huse for 10 år siden var blevet lagt i aske af den store ildebrand. Overalt mindede de nøgne, røgsværtede mure og ubebyggede tomter om den ulykke, der var overgået byen.

1730erne var en svær tid for Danmark. En alvorlig krise havde ramt landbruget, og gennem drastiske forholdsregler som indførelsen af stavnsbåndet i 1733 forsøgte man at komme landmændene til hjælp. Selvom godsejerne var de ledende indenfor regeringen, glemte de dog ikke byerhvervene. Kollegieherrerne var tilhængere af merkantilistiske teorier om, at et land skulle forsørge sig selv, så det kunne få en gunstig handelsbalance. Derfor måtte Danmark have en industri, og i 1735 oprettede regeringen et nyt kollegium, kommercekollegiet, hvis fornemste opgave det blev at ophjælpe »manufakturernes«. Merkantilisterne mente også, at det var af stor betydning at have så talrig en befolkning som muligt og vel at mærke en befolkning, der arbejdede, der skabte og producerede og ikke spildte tiden med lediggang. Løsgængere og tiggere var dem en pestilens, og da man ikke var bange for at krænke den enkeltes frihed, lå tanken om at tvinge alle til at arbejde ikke så fjern.

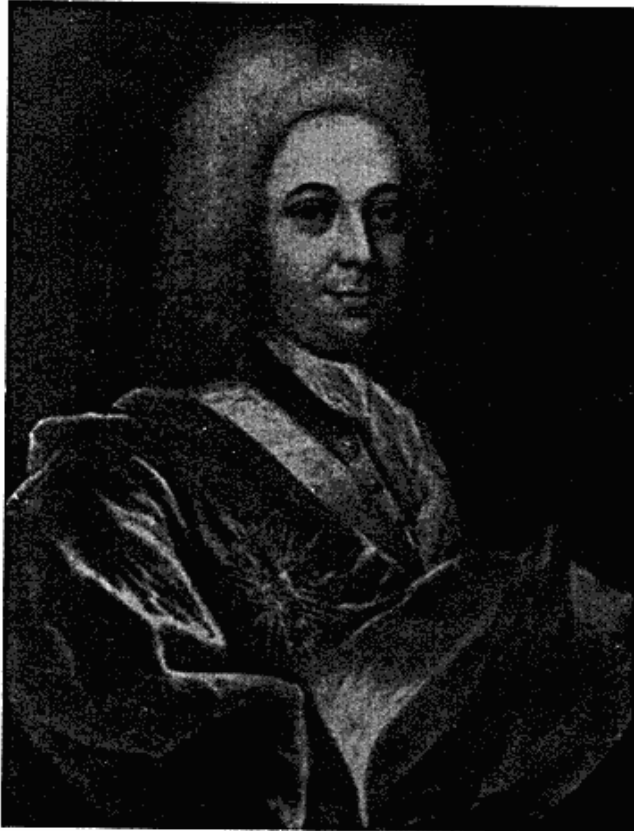
Dyssel var ikke blot et barn af sin tid, optaget af dens idé om et industrielt Danmark. Han var også en foretagsom mand, hos hvem ideerne altid vældede frem. En projektmager kan man måske sige, når man ser på hans talrige forslag til kancelli og kommercekollegium. Mange — måske de fleste — af dem førte ham ud i vanskeligheder, gav ham sorger og bekymringer. Det gjorde det store projekt af 1736 også. Men da denne plan var blevet virkeliggjort, var der skabt en institution, der i mere end et århundrede kom til at rumme et utal af ejendommelige og tragiske menneskeskæbner. Viborg tugt- og manufakturhus blev resultatet af Dyssels betænkning. Nu er tugthuset forlængst borte fra Viborg, men

bygningerne, som Dyssel byggede, står endnu som et minde om denne mærkelige tid og om det »Viborghus«, som Dyssels idérigdom og foretagsomhed skabte.

I sit forslag af 30. juli 1736 sagde Dyssel, at det var kongens kristelige gerninger, der havde tilskyndet ham til at forestille en måde, »hvorledes Deres Majestæts ældgamle berømmelige og end ved kongers hyl- ding navnkundige stad Viborg nogenlunde af sin ildebrands aske til en bys lignelse igen kan hjælpes«. Endnu lå en del huse i ruiner, og mange pladser var ubebyggede. Han bad derfor om, at disse måtte være hjemfaldne til byen, med mindre ejerne straks forpligtede sig til at opbygge dem. Da det iøvrigt var kongens hensigt at se sine lande forsynet med manufakturer og fabrikker, foreslog han på byens vegne, at der oprettedes manufakturer i Viborg. Den, der inden et år deri »lader sig indskrive og indskyder rede penge«, skulle i 6 år være fritaget for krav fra udenlandske kreditorer, hvis det tegnede beløb var på mindst 300 rigsdaler, i 12 år, når det var på 600 rigsdaler. Han håbede, at en sådan ordning ville få en del mennesker til at flytte til Viborg. Han havde også fundet ud af, hvor manufakturet skulle have til huse. Det gamle domhus, der lå lige op ad Domkirken og var brøstfældigt og ubekvent, skulle kongen skænke dertil. Alle, der nød understøttelse af fattigkassen i Viborg, og som var arbejdsdygtige, skulle arbejde i manufakturet. Desuden skulle tiggere og omløbere, der kom til Viborg, anbringes der, idet der skulle gives dem 28 skilling om ugen til kost og tæring. Dyssel viste sig her som den praktiske kommunalmand, der søgte at komme de betydelige socialudgifter til livs. Men han tænkte ikke blot på byens pengekasse, men også på religionen og dens krav til menneskene. Som så mange andre forargedes han over de mange »skarns folk med ukristelig opførsel og omgang i ægteskab, drik, banden, sværmeri«. Den slags »liderlighed« skulle straffes, og Dyssel foreslog derfor, at når sådanne folk blev anklaget for magistraten, skulle stiftsøvrigheden, magistraten og sognepræsten undersøge forseelsen og inden 24 timer afgøre deres skyld og eventuelt dømme dem til at indsættes i »spind- og manufakturhuset«. Desuden skulle alle nørrejyder, som ikke kunne betale deres mulkter, anbringes i manufakturet.

Efter at have gjort nogle bemærkninger om overdirektion og direktion for den nye anstalt kom han ind på spørgsmålet om interessenterne. Som sådanne skulle direktionen antage dem, der efter dens mening enten havde gjort eller ville kunne gøre manufakturet tjenester. For at sikre afsætningen af de producerede varer, ulden og linned tøj samt kartuns lærreder, ønskede han forbud mod at indføre denne slags varer til Jylland, og for at man altid kunne være sikker på at få de nødvendige råmaterialer, ville han have forbudet af 1719 mod eksport af uld fornyet¹⁾.

Sagen gik nu sin gang. D. 8. april 1737 besluttede kollegiet, at stiftamtmanden skulle forespørges, om der ikke var andre udveje til at få de afbrændte pladser bebyggede. Hvis han ikke havde noget imod Dys-

Christian Güldenerone (1676—1746), der som stiftamtmand i Viborg indtil 1744 i høj grad var medvirkende til, at Dyssels planer blev til virkelighed. (Efter Danmarks Adels Aarvog.)

sels planer m. h. t. domhuset og de andre fordele for manufakturhuset, ville kollegiet være betænkt på at indgive en forestilling til kongen. Det fremgik dog af kollegieherrernes overvejelser, at de havde meget store betænkeligheder ved det foreslåede moratorium. »Sådan frihed ville ganske svække kreditten og medføre mere skade for det almindelige, end manufakturet nogensinde kunne gavne, foruden at tale om det bedrag og den uret, som derved kunne foreløbe«^{1a)}. Sagen blev af kollegiet oversendt til stiftamtmanden i Viborg for at han kunne afgive sin betænkning derom. Han var velvillig indstillet og oplyste, at landsdommerne havde erklæret, at der ikke var noget i vejen for, at domhuset kunne

Hvor intet andet er anført, findes de citerede arkivalier i Landsarkivet i Viborg.

¹⁾ Kommercekollegiet: Danske journalsager nr. 156/1736 > 714/1737 (RA).

^{1a)} Kommercekollegiet: Projektprotokol A, s. 175 f., deliberationsprotokol A, s. 76—77 (RA).

afstås til et manufaktur, når de fik anvist plads på rådhuset, hvor der var »god og bekvem lejlighed«. Amtmanden var i og for sig heller ikke betænkelig ved moratoriet, men slog fast, at det kun skulle omfatte gæld, der var stiftet, før den kongelige tilladelse blev givet, ligesom der selvfølgelig skulle svares renter af gælden under moratoriet, og pantsat ejendom skulle vedligeholdes på forsvarlig vis. Han var dog klar over, at pengemanglen i landet var stor, og at foretagendet kun kunne blive til virkelighed, når det fik kongens støtte. Straffereglerne mod overtrædere af de moralske bud var han glad for. De ville »upåtvileligen tæmme de så mange steder her i landet desværre befindende skarns folk og give dem frygt for skammelige og grove gerninger og forargelig levemåde at begå og øve«²).

Det var ikke blot indenfor industrien, at disse år i dansk historie blev banebrydende. Også indenfor fængselsvæsenet var noget nyt ved at vokse frem. Mens de større forbrydere blev sendt til Bremerholm eller til landets fæstninger, kom de mindre lovovertrædere som betlere og løsgængere til børnehuset på Christianshavn³). Men forholdene her var dårlige, der var over 350 fanger, og direktionen over de fattiges væsen i Danmark indsendte derfor til kongen et forslag om at oprette et par tugthuse i Jylland og på Fyn, hvor dagdrivere og ørkesløse betlere kunne få lejlighed til at fortjene deres underholdning. Disse tugthuse eller manufakturer kunne bedst oprettes i søkøbstæderne, hvor alt var billigere, og varerne derfor kunne sælges for bedre køb end i København. D. 29. december 1736 henvendte direktionen sig til stiftamtmanden og biskoppen i Viborg. De refererede det indsendte forslag, som havde været forelagt konseillet. Nu havde kommercekollegiet anmodet om forskellige oplysninger, bl. a. om indrettelsen af tugthuse⁴). Allerede året efter, d. 26. april 1737, approberede kongen planen om at indrette navigationsskolen på Møn til et tugthus⁵).

Da Dyssel indsendte sin plan, kan han ikke have kendt direktionens ønsker om indrettelse af et jysk tugthus. Selvom han i og for sig ikke havde tænkt på et tugthus, kun på et manufaktur, så var det jo i virkeligheden et tugt- og manufakturhus, han foreslog oprettet. Det er ejendommeligt at se, at den samme tanke således er opstået uafhængigt af hinanden to forskellige steder.

Da man indenfor regeringen fik kendskab til de to forskellige planer, var det en selvfølge, at man ville forene dem i eet projekt. Der gik dog nogen tid, inden der kom gang i sagen. D. 5. december 1738 var

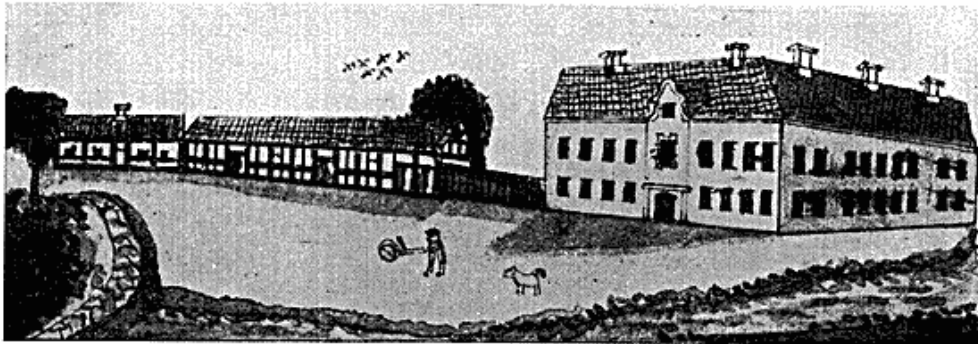
²) Kommercekollegiet: Danske journalsager nr. 714/1737 (RA), Viborg stiftamt: Kopibog 1737—39, s. 25—32.

³) Sc. Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550—1741 (1893).

⁴) Kommercekollegiet: Supplikprotokol A, s. 123 f., nr. 67 (RA), Viborg stiftamt: Kopibog over indkomne breve 1731—46, s. 139 f.

⁵) Stuckenberg: anførte sted s. 154.

man nået så vidt, at kongen kunne bevilge, at landstinget måtte holdes på rådhuset på de af magistraten fastsatte vilkår. Domhuset, der, som amtmanden udtrykte sig, lå på domkirkegården så tæt ved kirken, »at ikke mere end et menneske kan gå imellem«, skulle indrettes til tugt- og manufakturhus. På grund af den store brand var det dog så brøstfældigt, at muren på den ene side var udfaldet, og amtmanden fik senere ordre til at udbyde reparationen i licitation⁶⁾. Der blev afholdt

*Tugt og Manufakturhuset
i Viborg 1816.*

auktion, og reparationsudgifterne blev fastsat til 892 rdlr. Men pludselig blev man klar over, at man ikke, som man hidtil havde tænkt sig, kunne nøjes med et hus på to etager; der måtte tre til. En ny auktion måtte derfor afholdes. Men da det kom til stykket, fandt Dyssel ud af, at det gamle domhus slet ikke egnede sig til et manufakturhus, pladsen var ubekvem dertil, og der manglede vand. Der blev derfor indsendt et helt nyt forslag, ledsaget af tegninger og bygningsplaner for et hus, der skulle opføres på en plads nede ved søen. Den tilhørte Mathias Gandorff, og Dyssel tilbød at skaffe pladsen på egen bekostning. Bygningen af det nye hus ville koste 5000 rdlr., kun 2000 rdlr. mere end reparationen af domhuset. Kongen godkendte dette forslag d. 6. maj 1740, idet han dog ville have planerne ændret, så der blev indrettet et særligt kirkerum, og der blev plads til sygestuer. Men det kunne gøres ved at forhøje den forreste længe, så der blev to etager ligesom i de tre andre længer. Bygningen skulle være færdig til mikkelsdag 1741⁷⁾.

Kort efter fastsatte amtmand og biskop de konditioner, hvorefter tugthusets bygning skulle opføres. Alle længerne skulle være på to etager, så

⁶⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1736—40, kopibog over indk. breve 1731—46, s. 223 f., 240 f., resolutions- og erklæringsprotokol 1731—38, s. 444, Hugo Matthiessen: Snavstinget (1946), s. 82.

⁷⁾ Viborg stiftamt: Kopibog over udg. breve 1737—39, s. 414—20, reskripter 1736—40, kopibog over indk. breve 1731—46, s. 304—10.

der kunne blive plads til kirkerum og sygestuer. Bygningerne skulle bygges af gode materialer og arrestværelserne indrettes med dobbelte døre, der var beslået med hængsler og forsynede med låse. For de dobbelte vinduer skulle der være jernstænger, og de skulle være »efter itzige bygningsmåde 4 udi hver karm og gøres af rent glas«. Gulvene var af fjæl, i gange, forværelse, bryggers og bagerhus dog af mursten, lagt på højkant. Entreprenøren skulle straks have 1500 rdlr., resten i forskellige rater, den sidste, når bygningen var færdig⁸⁾.

Derefter blev bygningen udbudt i licitation, og som det var at vente, gav Dyssel det mindste tilbud, på 6000 rdlr. Det blev godkendt af kongen d. 23. september, og samme dag fik stiftsøvrigheden meddelelse om, at Dyssel til byggearbejdet havde antaget seks tatere, der hørte til et større komplot på ialt 26, der var blevet indfanget⁹⁾. Kongen var tilsyneladende meget interesseret i arbejdet, og kancelliet gav flere gange stiftsøvrigheden ordre til at indberette, »hvorvidt der med tugthuset er avanceret«¹⁰⁾.

D. 14. juli 1740 havde biskoppen med stor højtidelighed lagt grundstenen til den nye bygning, og allerede d. 28. november samme år rykkede de første arrestanter ind. Da var vistnok den nordlige fløj af bygningen og værelserne i hele det nederste stokværk færdige¹¹⁾. I september 1742 manglede der kun nogle gulve, men Dyssel var nu blevet klar over, at hans tilbud var for lavt, og da han desuden havde bygget mere, end der var forudsat i konditionerne, ville han gerne have sit underskud godtgjort. Foreløbig ville kongen dog se tiden an. Endelig d. 22. oktober 1742 kunne Dyssel indberette, at bygningen var helt færdig, så der kunne foretages syn¹²⁾.

Men imidlertid trak det ud med betalingen. Dyssel rykkede i 1743, men først i 1745 kom det til en endelig opgørelse, da der d. 26. april blev sluttet en 10-årig kontrakt med Dyssel, der skulle overtage tugthuset og drive det for egen regning. Allerede d. 17. april 1739 havde kongen af sorenskriver Thomas Juels efterladenskaber givet 500 rdlr. til bygningen af tugthuset. D. 1. maj samme år kom der en endnu større gave, ikke mindre end 20.000 rdlr. af assessor Willum Hansens debet til den kgl. kasse. Endvidere var der i november 1739 givet tilladelse til, at en kollektbog til fordel for tugthuset måtte ombæres i by og på land, og at der 4 gange om året måtte udsættes bækkener for dørene¹³⁾. Desuden havde tugthuset fået tillagt 50 rdlr. om året i stedet for en tidligere bevilget konsumtionsfrihed, og ved reskr. af 10. april 1745 blev det be-

⁸⁾ Viborg tugthus: Forskelligt 1753—1811.

⁹⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1736—40.

¹⁰⁾ Viborg Stiftamt: Kancellibreve 1690—1754.

¹¹⁾ Ursin: Stiftsstaden Viborg (1849), s. 230, Viborg stiftamt: Reskripter 1741—46.

¹²⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1741—46, kopibog over indk. breve 1731—46, s. 437 f.

¹³⁾ Viborg stiftamt: Kopibog over indk. breve 1731—46, s. 242, 245, reskripter 1736—40.

stemt, at alle embedsmænd skulle betale 5 % af første års gage eller af forbedringer, som måtte blive tillagt dem¹⁴). I forbindelse med kontrakten blev mellemværendet mellem kongen og Dyssel endelig afgjort. Han skulle foruden et beløb på 1105 rdlr. have indtægten af kollektpengene til 1745 samt 400 rdlr. i årlig løn fra 1741 til 1744. Dette beløb skulle betales af de kommende indtægter og forrentes med 5 %, der blev ydet af kommercefonden¹⁵).

Det er ikke let at opgøre, hvormeget Dyssel i virkeligheden fik udbetalt i tiden indtil 1745. I 1763 blev sekretær Classen fra kommercekollegiet sendt til Viborg for at prøve at få rede på V. T.s økonomiske forhold. Efter hans opgørelse var tugthusets indtægt indtil 1745 ialt 26.378 rdlr., nemlig 20.000 i gaver, 3423 rdlr. i kollekter m. m. og 2454 rdlr. i renter og mulkter. Til pladsen var der udbetalt 300 rdlr., til forskellige udgifter 281 rdlr., og Dyssel havde fået 6778 rdlr. for selve bygningen. Af den resterende sum på 19.018 rdlr. blev de 15.000 hensat til et fond, mens Dyssel fik de øvrige 4018 rdlr., så han ialt skulle have fået 10.796 rdlr. Det passer meget godt med den beregning, der kan foretages på grundlag af kontrakten, hvorefter han fik udbetalt 6105 rdlr. (5000 plus 1105), kollektpenge, altså 3423 rdlr., og 1200 rdlr. i løn, ialt 10.728 rdlr. Ang. den plads, hvorpå tugthuset var bygget, hed det iøvrigt i kontrakten, at Dyssel skulle skøde den til tugthuset, mens han i stedet fik en anden plads, han gerne ville have overdraget¹⁶).

Fundatsen.

Det var jo ikke nok at have en bygning til manufakturet. Tugthusets forhold måtte ordnes i enkeltheder, der måtte træffes bestemmelse om, hvem der skulle tilbydes ophold her, og gives regler for, hvordan livet skulle leves indenfor husets grå mure. Vigtigt var det også at få skabt det økonomiske grundlag for tugthusets fremtid, thi det var klart, at det ikke ville kunne hvile helt i sig selv, og moratoriet ville kommercekollegiet ikke gå med til. Borgmesteren måtte derfor i 1739 indsende et nyt projekt. Hvad forudsætningerne for at blive husets indvåner angik, var det nærmest en gentagelse af det tidligere forslag, selvom der nu ikke blot var tale om skarnsfolk i Viborg by, men i hele Nørrejylland. For at skaffe de nødvendige penge foreslog han, at der blev givet tilladelse til at oprette et lotteri med 140.000 lodder à 3 mark og 28.780 gevinster, den højeste på 2000 rigsdaler. Det skulle pålægges tjenestefolk, dog ikke fæste-

¹⁴) Fogtmanns reskripter 1740—46 (1788), s. 659, Ursin: anførte sted s. 230 f.

¹⁵) Viborg tugthus arkiv nr. 38, Danske kancelli 5. (3) dpt.: Henlagte sager ang. tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA).

¹⁶) Kommercekollegiet nr. 543. Viborg tugthus' manufaktur (RA).

bønders drenge og piger, at købe visse lodder. Stiftamtmanden anbefalede i alt væsentligt projektet, også det påtænkte lotteri. Dyssel havde atter foreslået oprettelsen af et interessentskab, og også denne tanke blev tiltrådt af amtmanden, der iøvrigt mente, at alle, der flyttede til Viborg og byggede på de nedbrændte steder, skulle have lov at blive interessenter¹⁷⁾. Den 14. august 1739 godkendte kongen en del af planen, idet det blev fastslået, at de fattige i Viborg og de forskellige skarnsfolk, som var opregnet i Dyssels plan, skulle anbringes i tugthuset. Ved reskr. af 13. jan. 1741 bestemte kongen desuden, at de afbrændte byggepladser, hvis ejere ikke skriftligt ville forpligte sig til at bebyggø dem inden år og dag, skulle være hjemfaldne til tugthuset¹⁸⁾. Men der var endnu en lang vandring at vandre, inden vejs ende var nået. I 1741 kom der et nyt projekt fra Dyssel¹⁹⁾, men alligevel trak den endelige afgørelse i langdrag. Imidlertid voksede tallet af fanger, ikke mindst af indbragte tiggere, i børnehuset. Der var over 500 mennesker der, og denne situation var ganske uholdbar, hvorfor direktionskommissionen d. 11. januar 1743 foreslog kongen, at delinkventer fra Nørrejylland skulle inddømmes i Viborg tugthus. Tugthusets overdirektion anbefalede forslaget, da man i Viborg i nogen tid havde været i stand til at modtage fangerne, og det jo allerede i 1739 var blevet besluttet, at de jyske syndere skulle anbringes der. D. 8. marts 1743 bestemte kongen derfor, at alle jyske delinkventer skulle dømmes til Viborg tugthus²⁰⁾. Og nu kom der også gang i arbejdet på fundatsen. Dyssel udarbejdede selv på grundlag af de kgl. reskripter og befalinger et udkast hertil, og d. 11. novbr. 1743 indgav kommercekollegiet sin forestilling til kongen. Den blev approberet d. 27. november²¹⁾.

Fundatsen var meget udførlig og gav regler for næsten alle forhold af betydning for tugthuset. Den var delt i seks kapitler. Det første handlede om gudstjenesten, det andet om dem, der som arrestanter »antages« i tugthuset, kapitel tre om dem, der uden arrest skulle arbejde i manufakturhuset. Det fjerde kapitel angik livet indenfor murene, mens der i det femte blev gjort rede for embedsmændene og deres opgaver, og det sidste omhandlede arrestanterne og arbejdernes ophold, klæder og linned. Det vigtigste af kapitlerne var uden tvivl nr. to, der bestemte, at »gemene« folk i Nørrejylland, der blev idømt bøder eller dømt til at

¹⁷⁾ Viborg stiftamt: Kopibog over udg. breve 1737—39, s. 414—29.

¹⁸⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1736—40, Fogtmanns reskripter 1740—46 (1788), s. 152 f.

¹⁹⁾ Kommercekollegiet. Danske journalsager nr. 398/1741, Danske kancelli: Supplikprotokol 1741 II, 588 (RA).

²⁰⁾ Danske kancelli. Indlæg til Jyske Tegnelser 40—41/1743 (RA). Viborg stiftamt: Reskripter 1741—46.

²¹⁾ Kommercekollegiet: Danske journalsager nr. 1121/1739, Dansk forestillingsprotokol 1742—44, nr. 467. Mærkeligt nok er selve fundatsen, der også er underskrevet af Dyssel, dateret 14. november.

betale penge og ikke kunne udrede disse, skulle hensættes i tugthuset, der altså blev en slags gældsfængsel. De mænd og kvinder, der ikke kunne betale deres lejemålsbøder, altså bøder for overtrædelse af det sjette bud, skulle også anbringes i Viborg tugthus, og endvidere skulle underretterne dømme modvillige tjenstefolk, løsgængere og tiggere, som ikke havde kgl. bevilling eller kollektbog, som arrestanter til tugthuset på bestemt tid. Dommen skulle afsiges inden tre solemærker, efter at de pågældende var blevet anholdt. Børn, som var ulydige mod deres forældre, og som ikke ville lade sig styre af dem eller havde medhold hos forældrene i deres ondskab, skulle også have frit ophold i Viborg. Og det samme gjaldt dem, der med drikken, banden og sværger, ondt forligelsesmål i deres ægteskab og anden ukristelig opførsel forholdt sig således, at deres præst havde grund til klage over dem, og de ikke ville forbedre sig. Det var her præsten, der afsagde dommen, der skulle falde inden 5 solemærker efter anholdelsen.

Kapitel to er ikke blot fundatsens vigtigste kapitel, men også det interessanteste. Dens bestemmelser giver et levende indtryk af datidens indstilling over for mennesker og af den hensynsløshed, hvormed man behandlede menneskeliv og menneskeskæbner. Lovene for livet her på jorden var nu engang det givne, bestemt af århundredlang religiøs tradition, og så havde de menneskelige skabninger at leve efter dem, enten de nu var skabt dertil eller ikke. Nogen forståelse af menneskenes forskellighed lå lovgiverne fjernt. Fundatsen er også et mærkeligt, men ret enestående eksempel på, hvor skødesløs den enevældige regering kunne være, når det gjaldt udstedelsen af vigtige strafferetlige bestemmelser. Thi dens kapitel to fik i juridisk henseende stor betydning. I talrige tilfælde blev der fældet dom efter den, og i dommenes juridiske begrundelser møder man ustandselig henvisninger til den. Den blev en lov, givet mod fattigmand, den blev mange »gemene« folks skæbne og ulykke.

Fundatsens kapitel tre bestemte, at de, der nød fattighjælp af Viborg bys fattigkasse, skulle arbejde i manufakturhuset, hvis de kunne. De skulle dog ikke anses for arrestanter og havde lov til at sove udenfor huset. Hvis der var nogen, der havde lært et håndværk, eller som spandt og vævede godt, og ikke selv var i stand til at ernære sig, kunne de godvilligt indtræde i manufakturhuset og der nyde »husværelse« og underholdning. Og det blev udtrykkeligt forbudt at lade nogen af de fattige, der arbejdede i V. T., høre for, at de arbejdede sammen med arrestanter, så der derved ligesom blev kastet nogen forhånelse over dem. Det er ærlighedsbegrebet, vi her møder. Menneskene nærrede foragt og frygt for dem, der var »uærlige«, ikke mindst dem, der havde været i bøddelens

²²⁾ Danske kancelli: Indlæg til Jyske Tegnelser nr. 40—41/1743 (RA). Uddrag af fundatsen er trykt i Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1742—1839 (1896), hvor en del af de vigtigste bestemmelser er udeladt.

hænder. Det var især håndværkslavene, der holdt »ærligheden« i hævd, og under disse forhold var det temmelig naivt at opfordre håndværkere til frivilligt at arbejde sammen med tugthusfanger.

Af tugthusets embedsmænd var biskop og stiftamtmand de vigtigste. Det var dem, der som overdirektion skulle føre tilsyn med regnskabet, sørge for nye bygninger og for reparationer og sammen med administratøren ansætte de underordnede betjente. Som administratør antoges Dyssel, der skulle udnævne og lønne bogholder og materialskriver, aflægge regnskab for overdirektøren og foretage indkøb af materialer og salg af de producerede varer. Fra 1741—44 skulle han have en årlig løn på 400 rdlr. og derefter $\frac{2}{3}$ af tugthusets overskud.

Staben af embedsmænd var iøvrigt meget stor. Foruden de allerede nævnte omtales i fundatsen præsten, manufakturkøbmanden, der skulle have opsigt med værkemestrene og fastsætte pris og takst på de fabrikerede varer, kirurg, værkemester, spisemester eller økonomus, en farver og de nødvendige vævere, tre fangefogder og »et aldrende stærk kvindfolk til at opvarte de syge« samt en anden kvinde til at »tvætte og to« for arrestanterne.

Interessenter og lotteri.

Tugthuset var oprindeligt planlagt som et »manufaktur«. Og Dyssel glemte aldrig denne sin kongstanke. Allerede da de første arrestanter i 1740 blev indsat i tugthuset, tog han fat på fabrikationen, og i 1742 var der blevet lavet en del baj, multum, ry kirsal og andre varer. På egen bekostning havde Dyssel indrettet fabrikken og anskaffet de nødvendige redskaber og materialer. Hans de Hofman, der senere fik forbindelse med V. T., oplyste, at der i begyndelsen var en ulden fabrik med 3 væve til klæde, to til multum og to til ry eller filt, hvortil der var en værkemester, en spindemester, en farver og to overskærere eller væver-svende²³). Dyssel fortalte selv i juni 1743, at der kunne laves gode klædestoffer »dragetter, stametter, chalonger, multum, flonelle, ratin, svanebaj og ordinær baj, ryer, hestedækkener«. Det var selvfølgelig af stor betydning, at der til fabrikationen kunne skaffes de nødvendige materialer, og at det var muligt igen at afsætte de fabrikerede varer. Dyssel hørte ikke til de mennesker, der var bange for at bede om nådesbevisninger. Han gik til kongen i 1743 og bad om, at et tidligere udstedt forbud mod udførsel af uld måtte blive indskærpet, at det måtte blive pålagt alle uldproducenter at aflevere deres uld til V. T. Og ikke nok med det: i det første år skulle de endda tage varer for den afleverede uld. Endvidere ønskede han, at der ikke i Jylland måtte oprettes flere manu-

²³) Danske Atlas IV (1768), s. 634.

faktur- eller tugthuse, før V. T. var helt i orden og ikke kunne modtage flere arrestanter²⁴). Der blev dog ikke optaget sådanne bestemmelser i fundatsen, men kongen gav manufakturhuset de samme privilegier, som ved frdn. af 24. jan. 1705 var givet »manufakturisterne«, først og fremmest frihed for told og for andre afgifter.

Etatsråd Dyssel, hvis fader havde været amtmand, var uden tvivl en velhavende mand, der rådede over betydelige pengemidler, ikke mindst fordi han havde giftet sig en del penge til. En tid ejede han Vinderslevsgård, som han dog måtte sælge i 1756²⁵). Han var klar over, at et foretagende som tugt- og manufakturhuset krævede mange penge. Derfor opgav han aldrig sin tanke om at skaffe den nødvendige kapital ved oprettelsen af et interessentskab, en slags aktieselskab. En bestemmelse herom blev optaget i kontrakten fra 1745. Og allerede samme år udsendte han de første cirkulærebrev, hvori han opfordrede folk til at tegne sig. Der blev lovet en årlig rente på 7 % af de 100 rdlr., hvoraf hver portion bestod. Da der ialt var 200 portioner, blev den samlede indskudssum 20.000 rdlr. Men efter Dyssels eget udsagn blev der kun indbetalt 144 portioner, hvorfor han selv tegnede sig for 56 portioner eller 5600 rdlr. Det oprindelige antal af interessenter var 91, idet der var flere, der havde to portioner. Indskudsprotokollen viser, at mange civile og militære embedsmænd og en del godsejere var blandt interessenterne. Mærkeligt er det at se, at et påfaldende stort antal folk fra Horsens, formodentlig mest købmænd, havde ladet sig lokke af det store udbytte²⁶).

De første år gik foretagendet helt godt, og 1746 og 1747 fik interessenterne deres 7% i renter. Snart begyndte vanskelighederne dog at melde sig. Den grasserende kvægsyge truede værket med undergang, fordi ulden steg i pris. Men det største problem for manufakturhuset, som for alle andre tøjfabrikker i Danmark, var dog at få varerne solgt. Vel støttede regeringen den danske industri gennem indførselsforbud og toldafgifter på udenlandske tekstiler, men i virkeligheden var manufakturerne et kunstprodukt, fordi man hverken i pris eller kvalitet var konkurrencedygtig overfor udlandet. Og forbud og told kunne omgås gennem smughandel²⁷). Dyssel opfordrede interessenterne til at købe varer på tugthuset, men det hjalp ikke. Iderig som han var, slog den tanke da ned i ham, at man kunne udnytte folks store spillelyst til at blive varerne kvit. Et lotteri var vejen til at få varerne solgt. Den 3. jan. 1749 bevilgede kongen, at han måtte afholde et lotteri, hvor der skulle være 10.000 lodder og 5000

²⁴) Kommercekollegiet: Danske journalsager nr. 1268/1743 (RA).

²⁵) Viborg Købstads Historie III (1940), s. 780.

²⁶) Borgmester Dyssels privatarkiv: Interessentskabets indskudsprotokol, begyndt 1745. Antallet af indbetalte portioner opgives lidt forskelligt. I 1747 siger Dyssel selv, at det kun var 130. (Kommercekollegiet: Projektprotokol B, nr. 131).

²⁷) J. O. Bro-Jørgensen: Industriens historie i Danmark II, 1730—1820 (1943), s. 106 og 97.

gevinster. Der var flere klasser. I første klasse blev indskudet kun 1 mark, og det indbetalte kunne derfor ikke betale gevinsterne. Da tegningen til anden klasse skulle ske, svigtede folks interesse. D. 26. decbr. henstod nogle 1000 lodder ufornyede »til bemeldte andens klasses trækning«. Overdirektionen skulle støtte lotteriet, men hvad kunne en biskop og en stiftamtmand gøre? Tvinge folk kunne de jo ikke. Men Dyssel ville ikke give op. Lotteriet fortsatte, og resultatet blev, at det gav et underskud på ikke mindre end 2000 rdlr., hvortil endda kom 500 rdlr. til dækning af udgifterne. Og de fleste af de varer, man skulle have haft solgt — for mange tusind rigsdaler — lå stadig i V. T.s lagre²⁸⁾. Dyssel prøvede senere, da der skulle gøres op med interessenterne, at få dem til at betale underskudet, men den nedsatte kommission afviste kravet. Dyssel måtte selv tage tabet, bl. a. fordi man hævdede, at han skulle have standset lotteriet, da han så, at det ikke kunne gå²⁹⁾.

Denne fiasko skulle jo ikke gøre Dyssels og tugthusets økonomiske forhold bedre. I begyndelsen af året 1751 henvendte han sig til en stor del af interessenterne og beklagede sig over lotteriets og de afholdte auktioners dårlige udfald og over de mange usolgte varer på lagrene. Han bad dem om, at de i de fem år, der endnu var tilbage af de ti år, i hvilke interessentskabet skulle bestå, ville tage varer for deres »interesse« og for 20 rdlr. af deres portion. En del af interessenterne svarede ja, og da der ikke blev protesteret af de øvrige, gik han ud fra, at sagen hermed var i orden. Men heller ikke denne ordning kunne redde Dyssel. Han bad derfor i 1752 kongen om et rentefrit lån på 8000—10.000 kr. Hvis det ikke kunne bevilges, ønskede han at blive afskediget med pension. I virkeligheden var Dyssel kørt fast. Han kunne ikke fortsætte.

Ikke for ingenting var Dyssel ideernes og de store planers mand. For ham gjaldt det nu om at redde de flest mulige af sine egne penge og at sikre tugthusets beståen. I maj 1752 udarbejdede han to store forslag. Da manufakturiet i sin tid var blevet anlagt, havde Dyssel selv betalt redskaber og andet inventar, og det var bestemt, at han skulle have det godtgjort, når han fratrådte. Han ønskede nu at få betaling i henhold til vurderingen, der var på 5225 rdlr. Som leder af V. T. under de nye forhold anmodede han om en løn på 800 rdlr. om året og håbede, at hans kone efter hans død måtte få en pension på 300 rdlr. Han bad om, at interessentskabet måtte blive opløst, tugthuset få en ny udbygning og en særlig tugthuspræst ansat. Vanføre og vanvittige skulle ikke optages i tugthuset, men der burde bygges et vajsenshus og et »dollhus« eller dårekiste. Det mest brændende spørgsmål var dog, hvorledes man skulle skaffe de mange penge, der var nødvendige til husets drift. Men her vid-

²⁸⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54, borgmester Dyssels privatarkiv: Interessentskabsprotokol 1745— .

²⁹⁾ Borgmester Dyssels privatarkiv: Interessentskabsprotokol 1745— .

ste Dyssel som altid udvej. Der burde pålægges en afgift på 2 skilling af hver tønne hartkorn i Jylland. Pengene skulle dog ikke betales af fæstebønderne, men af deres husbond. I den betænkning, hvormed overdirektionen indsendte Dyssels forslag, anbefalede de en del af disse. De mente dog ikke, at der behøvede at være en særlig præst ved V. T., der kunne betjenes fra Sønder sogn. De var tilhængere af et vajsenshus, thi så længe man ikke havde et sted at anbringe de små børn, kunne man ikke for alvor komme liderligheden, tiggerne og omløberne til livs. Betlerne brugte de små børn til at skabe medlidenhed og til at undgå tugthuset, hvor man ikke ville have mindreårige. Så længe omløberne havde børn med sig, kunne de i virkeligheden ikke antastes, og det samme gjaldt de løsagtige og liderlige kvinder, der på denne måde kunne avle det ene barn efter det andet i utugt. Men der skulle mange penge til for at indrette et nørrejysk vajsenshus i Viborg. De måtte opspares efterhånden, og det kunne ske ved den foreslåede to skillings afgift, der burde have navn af en donation, så halvdelen blev henlagt til vajsenshuset, halvdelen til tugthuset. Ligesom Dyssel ønskede overdirektionen V. T. befriet for de afsindige mennesker, som burde anbringes i det planlagte dollhus, mens de gamle udlevede mennesker skulle sendes dertil, hvor de var hjemmehørende. De mest uregerlige og opsætsige delinkventer, som måtte sluttes i bolt og jern, burde overføres til Fredericia fæstning, og i tugthuset skulle der aldrig antages nogen, der havde været i bøddelens hænder eller var indsat for »livløs« gerning, thi de forvoldte kun oprør og desertion, og de øvrige lemmer havde aversion mod at omgås dem. Biskoppen og amtmanden havde altid været venligt indstillet overfor Dyssel, og også nu gik de ind for, at der blev tillagt ham en vis løn, så han kunne flytte tilbage til Viborg fra Vinderslevgård; men tugthuset burde drives for dets egen regning, ikke for kongens eller Dyssels³⁰).

D. 29. juli 1752 meddelte kancelliet, at kongen havde indvilget i, at V. T. blev drevet for dets egen regning, uden udgift for den kgl. kasse. Man ville ikke gå med til to skillingsafgiften, men der måtte udsendes opfordring til en frivillig gave. Overdirektionen fastholdt dog i sit svar det ønskelige i afgiften, men kom iøvrigt med et nyt forslag, hvorefter der skulle oprettes et fond, hvortil pengene skulle komme ved at sælge nogle af de kgl. kirker i stiftet. I et kgl. reskript af 10. novbr. 1752 blev alle tugthusets forhold derefter ordnede. Overdirektionen skulle nu have det øverste tilsyn, men Dyssel skulle fortsætte som daglig leder med en gage af 600 rdlr. om året og en enkepension på 300 rdlr. Han måtte afvikle med interessenterne, og overdirektionen skulle modtage inventaret i h. t. opgørelsen, altså til 5225 rdlr. To skillingsafgiften ville man der-

³⁰) Borgmester Dyssels privatarkiv: Interessentskabsprotokol 1745—, Kommercekollegiet: Supplikprotokol C, nr. 132 (RA), Viborg stiftamt: Kopibog 1752—56, reskripter 1747—54.

imod ikke gå med til, men i stedet skænkede kongen 13.026 rdlr., som ellers var bestemt til anlæggelse af en havn i Fredericia. De skulle bruges til tugthusets istandsættelse og fortsættelse, men størstedelen skulle dog udgøre et urørligt fond³¹).

Længe kom denne ordning ikke til at bestå, thi allerede året efter bad Dyssel om at få sin afsked. Dog ønskede han at beholde den løn, der var tillagt ham. Kongen gik også med hertil d. 29. juni 1753. Samtidig fik overdirektionen ordre til at indsende et forslag om, hvorledes de 70 lemmer kunne underholdes og beskæftiges, idet målet måtte være, at tugthuset økonomisk kunne hvile i sig selv³²).

Det første store kapitel i tugthusets saga var forbi. Dyssel havde ikke blot været dets åndelige ophav, men også den daglige leder i mere end 12 år. Nu måtte han gå, og hvis hans ord står til troende, havde det kostet ham hans og hans kones formue. Og så var han endda ikke endnu færdig med tugthusets affærer. Først måtte han gøre op med interessenterne. Selve interessentskabet var blevet ophævet i 1752, og til dets afvikling fik han nu nedsat en kommission, bestående af landsdommer Peder Marsvin og byfoged Simon Damsgård. Den tog fat på sit arbejde i 1754, og det viste sig hurtigt, at interessenterne ikke var særlig tilfredse med Dyssel. De mente, at de skulle have andel i den godtgørelse, han havde fået for inventariet, og at det var med urette, at en del af deres betaling skulle erlægges i varer. Men da han havde indhentet »de fleste og fornemste«³³ interessenters samtykke, fik han dog på dette punkt medhold af kommissionen. Dyssel havde en del varer liggende, de blev takseret til 2411 rdlr., og der tilkom indehaveren af hver portion for 28 rdlr. og 2 mark heraf. Derimod ville kommissionen ikke gå med til, at Dyssel fik godtgørelse for sit tab på lotteriet, og den fastslog, at interessenterne i penge skulle have udbetalt den sum, der blev tilbage, når deres andel i kommissionsudgifterne og i decourt for fordærvede varer samt det beløb, de havde fået varer for, blev trukket fra de indbetalte penge med tillæg af resterende renter til 1752. Kommissionen, der afsluttede sit arbejde i 1758, gjorde til slut interessenterne opmærksom på de store tab, Dyssel havde lidt, og den store nåde, kongen havde vist ham. Måske der så var nogle, der fik medlidenhed med ham og lod nåde gå for ret. Men det var vel næppe mange, der blev formildet heraf og som J. Scheel lod sig nøje med varerne »i henseende til de omstændigheder, som De mig ved skrivelse af 26. februar sidst haver foredraget«³³).

Tilsyneladende havde Dyssel ret, når han hævdede, at han havde lidt meget store tab på tugthuset. Regeringens stilling overfor ham tyder på,

³¹) Viborg stiftamt: Kancellibreve 1690—1754, kopibog 1752—56, s. 67—71, reskripter 1747—54.

³²) Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54.

³³) Borgmester Dyssels privatarkiv: Interessentskabsprotokol 1745— .

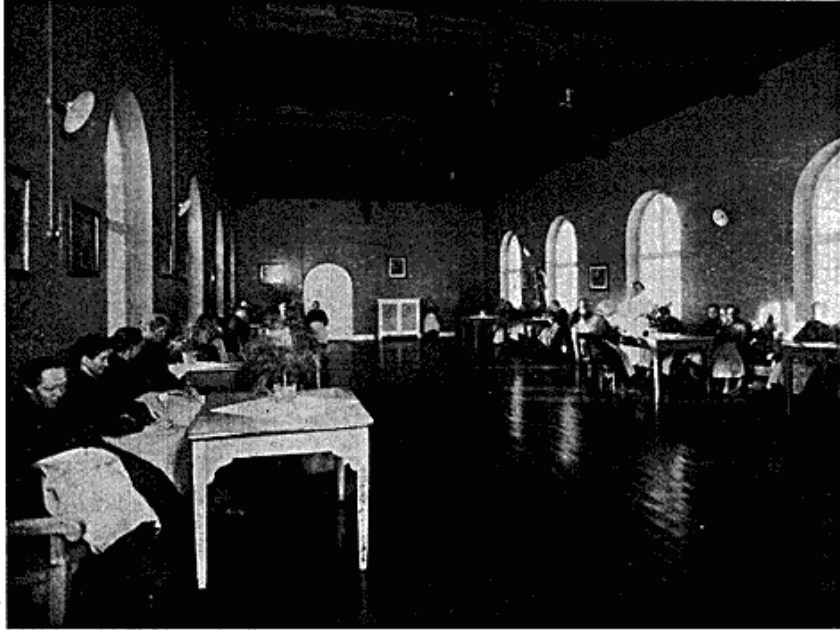
at man her var af samme opfattelse. Men andre meninger kom også frem. I 1755 udtalte overdirektionen, at han efter deres opfattelse i virkeligheden ikke havde lidt tab på V. T. Og da sekretær Classen i 1763 undersøgte tugthusets forhold, gav han en meget hård og ensidig karakteristik af Dyssel, hvem han omtalte »som en bekendt egennyttig mand og derhos ikke voksen nok til at forestå og drive sådant værk, som han efter sit første forslag ikke har simplificeret, men videt ud til den vidtløftighed, at det var ham selv overlegen, har ved alle lejligheder søgt at tilvende sig selv fordele, hvorved værket har tabt sine og fået i fødslen det første stød«. Han havde skaffet gamle og slette materialer til bygningen, »så grunden til hovedbygningen ved den ene side har givet sig ud og murene revnet i de tvende facader langs op«. Hestemøllen havde han »tillige med en del gamle redskaber til manufakturet påbyrdet tugthuset og derfor prokureret sig 5000 rdlr. af den første fond til betaling. Kyndige har holdt for, at disse redskaber næppe var en tredie del af betalingen værd³⁴⁾. Classens dom er sikkert delvis rigtig, men alligevel er den for hård. Der er ikke tvivl om, at Dyssel virkelig har lidt tab på tugthuset, og der er vel ikke noget at sige til, at han har prøvet at få regeringen til at godtgøre disse. Beskyldningen for at have brugt dårlige materialer er vel også overdreven. I hvert fald står disse gamle bygninger den dag idag, så helt ringe kan de ikke have været. Derimod har Classen sikkert ret i, at Dyssel ikke havde forstået at »simplificere« værket. Når han kørte fast, skyldtes det bl. a., at udgifterne var for store, og en af grundene hertil var uden tvivl de mange embedsmænd, der var knyttet til tugthuset. Selvom Dyssel havde betydelige fejl, må det dog huskes, at uden ham var der næppe nogensinde blevet bygget et tugthus i Viborg. Hans initiativ og idérigdom må ikke glemmes, når hans regnebrædt skal gøres op.

Tugthuset under stiftsøvrigheden.

Det var nu biskop og stiftamtmand, der skulle føre tugthuset videre. Nogen let opgave var det ikke. Det inventar, man havde overtaget fra Dyssel, og som var blevet betalt i så dyre domme, var »til ingen særdeles nytte«. Men overdirektionen fik fra ind- og udland, bl. a. fra Holland, skaffet de ting, der var nødvendige for at få arresterne sat i arbejde, ligesom det gamle inventar blev repareret, hvis det var umagen værd, og valkemøllen, garveriet og farveriet blev sat i stand. Udenlandske mestre, valkere og overskærere blev indforskrevet, og bygningerne blev repareret. En del af den kapital, som kongen havde skænket tugthuset, gik med hertil, og det første år måtte derfor bringe betydelige tab.

³⁴⁾ Kommercekollegiet nr. 543: Viborg tugthus' manufaktur (RA).

Overdirektionen fremsatte en udførlig »indretningsplan« for tugthuset. De ønskede, at tugthuskirken blev indviet, og at der blev ansat en præst, hvortil de havde udset student Friedrich Astrup, som havde erklæret sig villig dertil under forudsætning af forfremmelse efter tre års forløb. De habile mestre, som var indforskrevet fra de hannoveranske

Tugthuskirken (nu en af sindsygehospitalets opholdsstuer).

og brandenborgske fabrikker, turde ikke mod deres »amtsinstruks« oplære nogen arrestant »at beforders til dreng og svende«, og det var derfor nødvendigt, at kongen tillod dem at indrette en »hall« ved V. T., hvor man kunne holde sig frdn. af 31. marts 1705 og 11. juli 1739 om en halls indrettelse i København efterrettelig. Derved kunne mestrene beholde deres lavsfrihed og deres privilegium på at oplære svende og dreng, som kunne blive antaget ved uden- og indenlandske fabrikker. Fabrikken vil ikke kunne have nogen fremgang, før dette sker, ingen mester vil arbejde der, og ingen borger vil sætte sine børn i lære der. Som inspektør ønskede de at ansætte Andreas Borreschmidt, der sammen med overdirektionens fuldmægtig og overmestrene skulle have tilsyn med, at alt gik rigtigt til og desuden som overkøbmand og taxateur skulle taksere varerne.

Overdirektionen bad desuden om en kgl. ordre til, at ingen måtte indømmes i tugthuset på nogle få måneder, men mindst på et eller to år. Der var i øjeblikket 82 arrestanter, og af dem kunne kun 43 à 44 anses for tjenstdygtige, de andre var enten gamle og sengeliggende eller umyndige børn, som med deres forældre var kommet til V. T., eller var født

der. Det rigtige ville være, at delinkventerne blev forsørget af det amt, hvor de hørte hjemme, de afsindige skulle sendes til dårekisterne andetsteds, vanføre og børn forsørgeres af herredskasserne. V. T. kunne ikke både være tugthus, dollhus og vajsenhus, »efterdi sligt geråder til manufakturhusets totale undergang«. Endelig bad de om indskærpelse af forbudet mod eksport af uld og om, at kongen ville lade en af sine ministre blive præses for værket, hvorved kreditten og den almindelige tillid ville blive styrket³⁵).

Sagen skulle tilsyneladende overvejes meget grundigt inde i kollegiet, og først d. 15. april 1755 faldt kongens resolution. Reparationen af huset skulle straks gennemføres, og Dyssel burde betale, da han i h. t. kontrakten skulle aflevere huset i forsvarlig stand, »men da han dertil ingen kræfter skal have, så må reparationen ske af tugthusets kasse«. Det samme gjaldt den nødvendige tilbygning. Den indleverede plan til en »Hall-ordonance« blev godkendt. Ang. oplæringen af frie folk hed det, at der skulle skelnes mellem arrestanter og delinkventer, som ikke var dømt. Arrestanterne burde tages i lære, og hvor der var lav, skulle de indskrives af oldermanden og efter udståede læreår gøres til svende. Kongen godkendte, at Borreschmidt blev antaget som inspektør, men gik imod tanken om, at arrestanterne ikke måtte dømmes til tugthuset på kortere tid end et å to år. Man kunne ikke pålægge dem hårdere straf end efter loven og forordningerne. Delinkventer skulle underholdes af anterne, vanvittige hørte ikke hjemme i tugthuset og skulle anbringes i dårekister, og kun de vanvittige, vanføre og ubrugelige folk, der blev grebet i betleri, måtte sættes i V. T. Endelig blev det fastslået, at Dyssel som tidligere bestemt skulle have 600 rdlr. årlig på grund af sine for tjenester mod tugthuset³⁶). Spørgsmålet om en særlig præst ved tugthuset var allerede blevet løst i 1754, da Astrup blev ansat som fængselspræst³⁷).

Det viste sig hurtigt, at overdirektionen ikke kunne løse den opgave, som Dyssel havde forløftet sig på. Kapitalen, der oprindelig havde været på over 28.000 rdlr., svandt hurtigt bort. Da den nye amtmand von Heinen tiltrådte i 1754, var der kun 3946 rdlr. tilbage af de 13.026 rdlr., som kongen havde skænket tugthuset, og året efter var der kun 1946 rdlr.³⁸). Pensionen på 600 rdlr. til Dyssel (fra 1758 kun 300 rdlr.) tyngede selvfølgelig på budgettet, men den største vanskelighed var dog stadig, at det ikke var til at sælge varerne. Heinen påstod nok i 1756, at der blev produceret gode varer, og at man om året kunne fabrikere 200 stk. klæde

³⁵) Viborg stiftamt: Kopibog 1752—56, s. 367—375. Kommercekollegiet: Supplikprotokol C, nr. 149 B. (RA).

³⁶) Viborg stiftamt: Kommercekollegiets breve 1745—72.

³⁷) Ursin: Anførte sted s. 231.

³⁸) Kommercekollegiet nr. 543: Viborg tugthus' manufaktur (RA).

å 40 alen til en værdi af 8000 rdlr. Men på fabrikken lå der 350 stk. klæde foruden chalonger, rasker, ryer, multum m. m., som ingen ville købe. Amtmanden måtte bede om et lån og om, at varerne enten måtte blive fordelt på købstæderne eller solgt til magasinet. Kunne man klare afsætningsspørgsmålet og slippe for pensionen til Dyssel, ville tugthuset være i stand til at klare sig selv³⁹⁾.

I første omgang gjorde kommercekollegiet ikke andet end at henvise ledelsen til at producere mindre klæde og mere tøjmakerarbejde, linned og andre varer, der let kunne afsættes, samt, hvis det var nødvendigt, formindske antallet af lemmer. Senere sørgede det dog for, at varerne kunne blive sendt til generalmagasinet, der var oprettet i 1737—38 med den opgave at virke som indkøbscentral for råvarer til industrien og salgscentral for de færdige varer. Magasinet var dog langt fra tilfreds med varerne fra Viborg. De var dårligt forarbejdede, hullede og fordærvede, og priserne var for høje. Magasinet forlangte derfor, at varerne skulle indsendes, som de kom fra vævene, uden tilberedning eller appretur⁴⁰⁾.

I 1762 tilbød en bekendt fabrikør, Fr. Hoffmann, der nød Bernstorffs bevågenhed⁴¹⁾, at overtage Viborg tugt- og manufakturhus for egen regning. Selvom overdirektionen så meget mørkt på tugthusets øjeblikkelige tilstand, mente man dog ikke at kunne gå ind på Hoffmanns forslag. Derimod anbefalede den d. 15. november samme år et tilbud fra et interessentskab, der ligeledes ville overtage Viborghus. I kommercekollegiet var man nu blevet klar over, at driften af manufakturen i Viborg var al for dyr, og at det f. eks. ikke var nødvendigt at have både en inspektør, en bogholder og en kasserer. Man ville nu have dets forhold undersøgt til bunds⁴²⁾. Efter overdirektionens eget ønske fik en af kollegiets sekretærer, Peter H. Classen, en broder til den store legatstifter Johan Fr. Classen, ordre til at tage til Viborg for at foretage en indgående undersøgelse af tugthusets forhold. Med stor dygtighed og uden at lade sig imponere af de lokale storheder udarbejdede han en redegørelse for indtægter og udgifter siden 1739 og opstillede en balance, hvoraf det fremgik, at kapitalen var på 3289 rdlr. foruden 4216 rdlr., som biskop Wøldiche, der iøvrigt kritiseredes ret skarpt, gjorde krav på. Han fastslog, at foruden betalingen for solgte varer var der kun en årlig indtægt på 700 rdlr., bestående af renter, kollektpenge, tavlepenge, afgift af forbedringsgager, mulfter og konsumtionsgodtgørelse, mens udgifterne var på

³⁹⁾ Viborg stiftamt: Breve til og fra stiftamtmand v. Heinen 1755—65.

⁴⁰⁾ Viborg stiftamt: Breve til og fra stiftamtmand v. Heinen 1755—65, kommercekollegiets breve 1745—72, resolutions- og erklæringsprotokol 1755—65, s. 139, 220 ff., 283—90, J. O. Bro-Jørgensen: Industriens historie i Danmark II (1943), s. 93 ff.

⁴¹⁾ J. O. Bro-Jørgensen: Anførte sted s. 114.

⁴²⁾ Viborg stiftamt: Kopibog 1760—66 (²⁷/₉ og ¹⁵/₁₁ 1762, ²⁴/₁ 1763), kommercekollegiets breve 1745—72. Kommercekollegiet nr. 543. Viborg tugthus' manufaktur (RA).

over 3700 rdlr. Da varerne for en stor del henlå usolgte, var det umuligt at skaffe balance.

Classen nøjedes dog ikke med at konstatere fabrikkens faktiske sammenbrud, men stillede også positive forslag om en fremtidig ordning. Viborg var ubekvem for en fabrik af denne art, fordi byen lå inde i landet og i en ufrugtbar egn, hvor der manglede skov og vand, og levnedsmidlerne var dyre. Men da man nu engang havde bygningerne i Viborg, var det jo ikke let at flytte manufakturen. Klædefabrikationen måtte i hvert fald høre op, bl. a. fordi man ikke blandt fangerne kunne få virkelig dygtig arbejdskraft. Der var ikke andet at gøre end at lave fabrikken om til et spinderi, der fik garnet fra magasinet. De daglige forretninger skulle ledes af en regnskabsfører, der både var inspektør, bogholder og kasserer; desuden skulle der være en spindemester og en portner, der også var justitssergent⁴³).

Kommercekollegiet blev dybt rystet over Classens beretning. Man var klar over, at forholdene var dårlige, men man havde aldrig tænkt sig, at de skænkede fonds og kapitaler var »ganske bortsmeltet«. Man forstod, at det nu var nødvendigt at gå radikalt til værks. Allerede d. 3. maj 1763 blev kassereren og bogholderen opsagt til st. Hans, værkmesteren skulle også afskediges og forpagtningen af valkemøllen opsiges. Nogle måneder senere faldt den kgl. resolution, som nyordnede tugthusets forhold, væsentligst efter de forslag, som Classen havde stillet. Manufakturen blev lavet om til et spinderi, og den uld, som blev spundet af arrestanterne, skulle indsendes til magasinet mod prompte betaling. Tugthuset måtte dog ikke tjene på spindelønnen. Lønnen til Dyssel, til præst, inspektør, spindemester og portner samt andre lignende udgifter skulle betales af kommercefonden, forsåvidt tugthusets egne indtægter af kollektpenge m. m. ikke slog til. De færdige varer skulle sælges, redskaber, hestemølle og garveri skulle sættes på auktion, og den nødvendige reparation af bygningen udbydes i licitation⁴⁴).

Tugthuset som spinderi og entreprise.

Og så sled årene sig atter hen. A. Borreschmidt, en Viborg-købmand, der havde været inspektør i en halv snes år, kom i 1765 med et tilbud om sammen med nogle gode venner at overtage tugthuset. Det blev dog ikke til noget, og året efter skete der en reform, der kunne synes at give huset en mulighed for at få indtægterne til at slå til. Den 7. febr. 1766 bestemte kongen, at der af alt kontribuerende hartkorn i Nørrejylland skulle betales $\frac{1}{2}$ skilling årlig pr. td. htk. til tugthuset. Hver præstegård

⁴³) Kommercekollegiet nr. 543: Viborg tugthus' manufaktur (RA).

⁴⁴) Viborg stiftamt: Kommercekollegiets breve 1745—72.

skulle give 10 sk., hver komplet sædegård 2 mark, mens købstæderne tilsammen skulle erlægge 300 rdlr. Samtidig blev kommercekollegiet befriet for at befatte sig med V. T.s sager, idet alle indberetninger herefter skulle sendes til Danske kancelli, mens amtmanden og stiftprovsten, der 1763 havde erstattet den gamle biskop Wøldiche, stadig skulle føre overdirektionen⁴⁵).

Med den faste indtægt, der nu var sikret tugthuset, skulle dette have mulighed for at klare sig. Men der kom hurtigt nye vanskeligheder. Allerede i 1766 erklærede magasinet, at man ikke længere ville modtage det spundne garn, da varerne ikke var tilfredsstillende og prisen for høj. For overdirektionen var det en meget vanskelig situation. Fangerne måtte holdes i arbejde, og der var foreløbig ikke andet at gøre end på egen regning at købe nogle skippund uld. Men i Viborg var der stadig folk, der ikke kunne få den tanke ud af deres hoved, at der var penge at tjene, når man kunne få lov at udnytte fangernes arbejdskraft. Netop som fremtiden tegnede særlig mørkt for den nødstedte overdirektion, tilbød Thomas Lund og hans medinteressenter at overtage tugthuset og drive det som fabrik på egen regning. Han forlangte dog en forstrækning på 8000 rdlr. rentefrit i 12 år⁴⁶). Kancelliet var foreløbig ikke indstillet på at lade entreprenører drive tugthuset. Man var inde på tanken om et spinderi, hvor der kunne forfærdiges grove varer. Men da overdirektionen oplyste, at det ville koste 3970 rdlr. at indrette det, blev kancelliet betænkelig. Tilskud ville man ikke give. Så blev præsidenten i Fredericia, den kendte reformmand Hans de Hofman, der selv havde givet sig af med manufakturvæsnet, anmodet om at prøve på at finde en udvej. Han var nærmest stemt for et spinderi, men var iøvrigt også inde på tanken om et tobaksspinderi. Han mente ligesom Classen, at Viborg ikke egnede sig til at være fabriksby og frarådede bestemt, at der blev anlagt en fabrik i tugthuset⁴⁷). Overdirektionen holdt imidlertid på en fabrik, og Hofman synes også senere at have støttet denne opfattelse. Derimod var han modstander af at overlade tugthuset til private entreprenører, mens direktionen ønskede det bortforpagtet. Og det blev den, der sejrede. I 1768 var man kørt fast inde i kancelliet, og d. 16. april blev det meddelt biskop og stiftsprovst, at tugthuset fra 1. juli 1768 skulle overdrages til Thomas Lund og hans medinteressenter på de af dem tilbudte vilkår. Dog måtte de opgive et krav om et rentefrit lån på 3000 rdlr.⁴⁸). Forpagtningen skulle vare i 10 år, og de skulle i den tid have alle indtægterne, ligesom de skulle overtage tugthusets fond, der dog skulle til-

⁴⁵) Viborg stiftamt: Reskripter 1755—69.

⁴⁶) Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1765—75, s. 81—85.

⁴⁷) Viborg stiftamt: Kancellibreve 1755—73. Kommercekollegiet nr. 543: Viborg tugthus' manufaktur (RA).

⁴⁸) Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1765—75, s. 165—70, kancellibreve 1755—73.

bageleveres efter de 10 års forløb. Interessenterne skulle på egen regning anlægge en fabrik, de skulle give arrestanterne 4 sk. om dagen til forplejning og sørge for deres vask, give dem halm til sengene, lys og varme, medikamenter og kirurg og forsyne dem med grove uldne og linned klæder samt et par hestedækkener til sengene. Inspektøren skulle have 200 rdlr. i løn, præsten 50 og kirurgen 10⁴⁹).

Der foreligger ikke nærmere enkeltheder om driften i denne forpagtningsperiode. Af en indberetning fra overdirektionen 1773 fremgår det dog, at interessentskabet havde måttet kæmpe med meget store vanskeligheder og formodentlig havde lidt betydelige tab. Som sædvanligt var det afsætningen af de producerede varer, det kneb med. Varerne hobede sig atter op på lagrene, og interessenterne havde derfor foreslået, at de skulle repareres på købstæderne. Overdirektionen var udmærket tilfreds med den nuværende ordning, der lettede arbejdet for dem, og de var rædselsslagne ved tanken om igen at skulle til at kæmpe med tugthuset evindelige problemer. De anbefalede Lund og consorters forslag. Derved kunne »gouten for indenlandske fabrikvarer, hvilken uagtet alle af regeringen derom gjorde anordninger og anvendte vigilance dog ikke ret har villet lade sig indprente hos undersåtterne . . . i nogen nærmere grad påtvinges de handlende i købstæderne«⁵⁰).

Interessenterne klarede sig imidlertid uden yderligere støtte fra staten. De havde også anlagt en hattefabrik, og den havde udmærket afsætning, også til udlandet. Da forpagningstiden var ved at være udløbet, blev der optaget forhandlinger om at fortsætte i en ny periode. Thomas Lund og hans bagmænd var ikke uvillige, men stillede krav om et rentefrit lån på 4000 rdlr. og forhøjelse af $\frac{1}{2}$ %-afgiften. Hverken overdirektionen eller kancelliet ville gå ind på disse betingelser, og det blev nu bekendtgjort i Berlingske Tidende og Viborg Samleren »som her i Viborg med plakater og trommeslag«, at tugthuset skulle bortforpagtes ved auktion. Men kun Lund mødte op på auktionen, og hans betingelser kendte man jo. Imidlertid udløb hans forpagtning, før forholdene var blevet ordnet, og man enedes da med ham om, at han skulle fortsætte eet år mod en betaling af 400 rdlr. eller 33 rdlr. og 2 mark om måneden. Overdirektionen handlede under tvang, driften af tugthuset måtte jo opretholdes, ellers kunne man risikere spektakler med fangerne. Nu fik man i hvert fald tid til at forberede og gennemføre en virkelig nyordning⁵¹).

Imidlertid arbejdede kancelliet videre med spørgsmålet. Det var egentlig indstillet på at gå ind på Lunds betingelser. Men i sin resolu-

⁴⁹) Viborg stiftamt: Reskripter 1755—69.

⁵⁰) Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1765—75, s. 556 f.

⁵¹) Danske kancelli: Indlæg til Jyske Tegnelse 89/1779 (RA).

tion d. 25. novbr. 1778 bestemte kongen, at sagen skulle nøjere overvejes. Gennem en betænkning af Schütz til konferensråd Ågård kom man ind på tanken om, at tugthuset kunne entrere med det militære uldmanufaktur, der ikke havde spindere nok. Man kom nu i forbindelse med den ledende mand indenfor manufakturet, Hans Koefoed. Overdirektionen var ikke altfor velvillig og havde den ene betænkelighed efter den anden. Men Koefoed var optimist, og da han i marts 1779 sendte sit forslag til kancelliet, kunne han møde med en plan, hvorefter tugthuset ville give et årligt overskud på 467 rdlr. Indtægterne var 1280 rdlr., hvoraf de 1210 stammede fra afgiften på byerne og landet. Udgifterne skar han ned til det absolut nødvendige, 697 rdlr. plus et tilskud til forplejningen på 116 rdlr. Der burde anlægges et uldspinderi, der ligesom Børnehuset skulle producere for uldmanufakturet, som overdirektionen skulle slutte kontrakt med. Inspektør Borreschmidt skulle afgå til »anden employ« og inspektionen nyordnes. Af udkastet til kontrakten fremgik det, at det var meningen, at uldmanufakturet skulle levere uld til tugthuset, arbejdslønnen skulle fastsættes, og når ulden var spunden, skulle den sendes tilbage til manufakturet, der stillede en del redskaber til rådighed og gav V. T. et mindre forskud.

Under forhandlingerne viste det sig meget vanskeligt at få de nødvendige folk til at træde ind i inspektionen, alle præsterne sagde nej, og stiftsprovsten undrede sig såre derover, »da enhver patriot er pligtig at tjene sit fædreland, i hvad han kunne«. Koefoed var nu blevet ivrig, og lod sig ikke standse. For at få tugthuset rigtig i gang, tilbød han selv at overtage ledelsen i et å to år. Det tilbud kunne man selvfølgelig ikke stå for i kancelliet, og d. 11. juni 1779 faldt den kongelige resolution, hvorved Koefoeds tilbud blev accepteret. I sine sparebestrebelse havde han ønsket både den særlige præst og vægteren afskediget. Præsten fik dog lov at blive, og i stedet for vægteren fik Viborg-garnisonen nu af kongen påbud om at afgive en skildvagt til tugthuset. Desuden skulle kancelliet indkomme med forslag om, hvorledes korte tugthusstraffe kunne ændres til andre straffe, så V. T. kunne undgå at få lemmer med korte straffe, hvilket var skadeligt for rentabiliteten⁵²).

Da Koefoed kom til Viborg, kom han hurtigt i et godt forhold til overdirektionen. I stedet for den afsatte Borreschmidt fik han indsat en ny leder af de daglige forretninger, fuldmægtig, senere inspektør Gravers Bådsgård, der virkede indtil 1811, og i den tid gjorde et godt arbejde for fangerne⁵³). Foruden fuldmægtigen og præsten var der nu kun en spisemester, en portner og en spindemester, der alle fik nye instrukser.

⁵²) Viborg stiftamt: Kopibog 1777—80, s. 528—29, 543—46, kancellibreve 1779—80, Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 40—47.

⁵³) Festskrift til H. P. Hansen (1949), s. 67 f. (Hvidtfeldt).

For at undgå flugt fra tugthuset blev der indsat svære jernstænger i sovesalene, og der blev antaget en natvægter, som sammen med den militære skildvagt skulle overvåge tugthuset om natten. Endvidere fik Koefoed indrettet et arrestkammer og to dårekister i det tidligere farveri⁵⁴).

I det første år under de nye forhold gav tugthuset et overskud på 157 rdlr., selvom der havde været ret betydelige udgifter, bl. a. 520 rdlr. til arrest og dårekister. Det følgende år var overskudet på 838 rdlr. Da Koefoed fratrådte ledelsen med udgangen af året 1781, kunne han gøre det med god samvittighed. Det utrolige var sket. Viborg tugthus kunne ikke blot betale sig. Det gav endda overskud. Den almindelige ledelse skulle nu overtages af en inspektion, bestående af en af byens præster, en rådmand og en af de fornemste borgere samt inspektør Bådsgård. Biskop og stiftamtmand havde stadig det øverste tilsyn, men kongen fastslog udtrykkeligt, at ingen forandring måtte foretages uden efter korrespondance med Koefoed, der iøvrigt senere blev direktør for børnehuset og for Møns tugthus⁵⁵). Han var en meget myndig mand, der stadig ønskede at blande sig i Viborg tugthus sager. Da han i 1791 var gået imod en forhøjelse af dagpengene på een skilling, afviste amtmand og biskop hr. konferensrådets indblanding i skarpe ord. Det var til deres, ikke til hans direktion, kongen havde betroet »straffeinstituttet«⁵⁶).

Efter Koefoeds fratreden blev forbindelsen med det militære uldmanufaktur fortsat, og den gode økonomiske status blev bevaret. I det første årti gav tugthuset et gennemsnitligt overskud på 260 rdlr. om året, så der efterhånden blev oparbejdet en ret betydelig kassebeholdning, der ved udgangen af 1792 var på 4123 rdlr. Indtægterne i dette år var 2405 rdlr., hvoraf 1209 rdlr. var byernes og amternes tilskud og 865 rdlr. arbejds- og spindeløn. Den største udgiftspost var selvfølgelig lemmernes kostpenge på 948 rdlr., derefter kom 442 rdlr. til betjentenes lønninger, 132 rdlr. til brændsel og tran, 88 rdlr. til uldfragter, 24 rdlr. til lærred til lemmerne. Ialt beløb udgifterne sig til 1959 rdlr., så der var et overskud på 446 rdlr.⁵⁷). Efter århundredskiftet begyndte de økonomiske vanskeligheder dog atter, og underskudene blev atter almindelige, i 1803 således 1584 rdlr. Fra 1811 gennemførtes en fuldstændig nyordning, der bl. a. også medførte, at tugthuset endnu en gang blev givet i entreprise. Dette varede indtil 1845, da det offentlige selv overtog bestyrelsen. I

⁵⁴) Danske kancelli: Indlæg til Jyske Tegnelser 156/1779 (RA).

⁵⁵) Danske kancelli: 5 (3) dpt.: Henlagte sager angående tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA), Ursin: anførte sted s. 232, Fr. Stuckenberg II, s. 94, Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 47 f. I 1800 bestod inspektionen f. eks. af pastor Zahrtmann, rådmand Wissing, kaptajn Degen og Bådsgård (Tugthusets arkiv: Indk. breve 1779—1811).

⁵⁶) Viborg stiftamt: Kopibog over breve til kollegierne 1790—93 (17/7 1791).

⁵⁷) Tugthusets arkiv: Forskelligt 1753—1811.

1853 blev det nye tugthus i Horsens taget i brug. Det var indrettet efter mere moderne principper, og en del af Viborg-fangerne blev overført dertil. Viborg tugthus var efterhånden blevet håbløst forældet, og i maj 1874 blev dets skæbne endeligt beseglet. En kgl. resolution bestemte, at det skulle nedlægges og alle fangerne anbringes i Horsens. I 1877 overgik tugthusets bygninger til det nyoprettede sindssygehospital⁹⁸).

Tugthusets almindelige historie fra 1736 til 1800 fortæller en del om tankegang og livsopfattelse hos datidens mennesker, ikke mindst i embedskredse. Tugthuset er et barn af merkantilismen og dens forhåbninger om et industrielt Danmark. Men selve den bærende idé, der lå bag oprettelsen af manufakturen, troen på, at menneskene ikke blot skulle tvinges til at leve efter de almindelige moralske læresætninger, men også til at arbejde, den er i ligeså høj grad et udslag af datidens økonomiske teorier, der havde sit hårdnakkede tag i alle dem, der betød noget i samfundet. Men også på anden måde fortæller tugthusets historie en hel del om det 18. århundrede og dets mennesker. Lotteri, interessentskaber og projektmageri, industriel protektionisme og politisk protektion møder vi her. Hundrevis af skrivelser og planer, betænkninger, forestillinger, resolutioner og reskripter beretter om tugthusets historie. I denne evigt rindende strøm af ord er der megen tale om økonomi og finanser, og altid er det institutionen, der skrives om. Det er ligesom de høje herrer både i Viborg og København har glemt, at bag husets mure levede en flok af ulykkelige og hjemløse stakler, som livet havde faret hårdt frem mod. For kancelliembedsmanden, der skrev lange betænkninger om Viborg tugthus, var dette vel ikke mere end et begreb, en »anstalt« i en fjern provins. Men for landevejenes mænd og kvinder på den evige hvileløse vandring, der før eller senere førte dem til Viborg, var tugthuset en jernhård virkelighed. De kendte denne trussel mod deres frihed, men selv denne kunne ikke knægte deres lyst til det frie liv. Mange syndere var der imellem, men der var vel også nogle af de mænd, der i et samfund, hvor tvang og ufrihed hersker, ikke vil gå under åget, for hvem friheden — ikke just den politiske frihed, men friheden til fuldt ud at være menneske — er alt. Mennesker, i hvem livets stærke puls slog og blodet hamrede vildt i en tid, hvor honnet ambition ellers beherskede menneskets sind, og livet syntes at stivne i parykker og sirlighed. Tugthusets historie er ikke blot Dyssels projekter og kancelliets forordninger, ikke blot fundatser og regnskaber. Det er også — ja det er først og fremmest — fortællingen om de mennesker, der som fanger måtte gå den tunge gang gennem porten, beretningen om deres liv indenfor og udenfor murene.

⁹⁸) Ursin: anf. sted s. 233, Jul i Viborg 1929, s. 37 (Ballund Jensen).

Tugthusets bygninger.

Den bygning, Dyssel byggede i 1740, var i 2 etager. Det var et firfløjet anlæg med kun een indgang midt i den længste fløj. Porten førte ind til fængselsgården, der var $41\frac{1}{2}$ alen lang og 22 alen bred, mens selve bygningerne var $69\frac{1}{2}$ og $49\frac{3}{4}$ alen lang og 13 alen bred.

Et inventarium fra 1752 giver et vist indtryk af, hvorledes bygningerne var indrettet. Her nævnes følgende rum: Skriverstuen, kammeret næstved, fuldmægtigens kammer, linnedvævestuen, klædevævestuen, spindesalen, skrubelkammeret, drejerkammeret, trykkekammeret, kir-

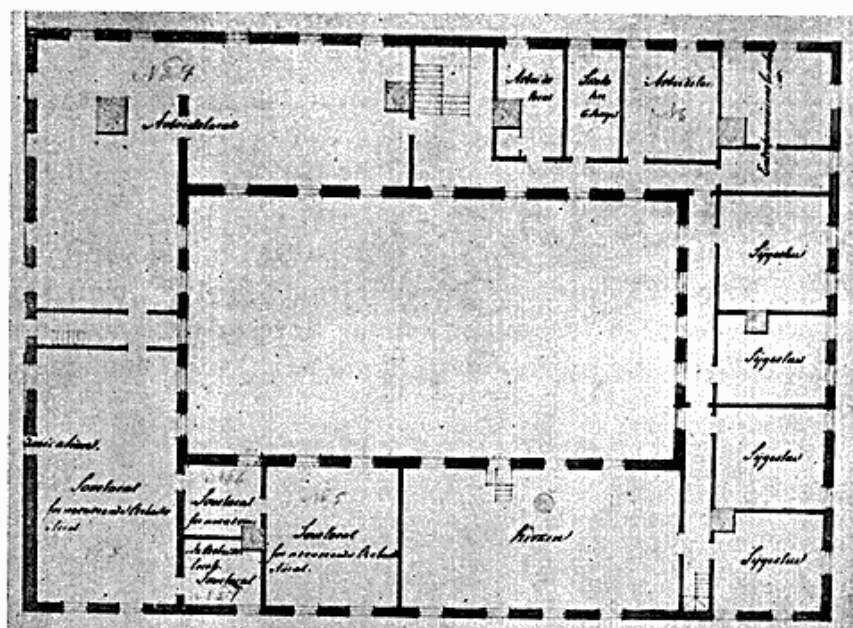

Tugthusets facade i 1843. Midt i bygningen ses porten, der var den eneste indgang. Det høje hus til venstre er en planlagt nybygning. (Rigsarkivet.)

ken, hvor der bl. a. var seks bibelhistoriske skilderier, hjørnekammeret, garnkammeret, materialkammeret, klædekammeret, hjørnesalen, gangen ved snedkerstuen, uldkammerkammeret, ruestuen, pressestuen, overskærerstuen, kammeret næstved, værkmesterens kammer, bryggerstuen, spisestuen, spisekammeret, snedkerstuen ved smedien, smedien, filekammeret, karlfangestuen, kvindefangestuen, loftet. Desuden et af Dyssel bygget ildebrands- og materialhus på 17 fag, farverhus, garverhus og stampemølle⁵⁹⁾.

En mere indgående beskrivelse af de enkelte rum findes første gang i F. v. Bülow's bog fra 1831 om Viborg tugt- og forbedringshus. De første detaljerede planer af det gamle hus er udarbejdede af Friis i juli 1843 (se billederne s. 26), og i alt væsentligt er der overensstemmelse mellem beskrivelsen og planerne. Det fremgår heraf, at der i stueetagen var portnerbolig, marketenderi, inspektions- og direktionslokaler, cachot og vagtlokale, sove- og arbejdsrum. På 1. sal lå kirken, der var over 24 alen lang og $12\frac{3}{4}$ alen bred og kunne rumme 200 mennesker. Desuden var der sygestue, kontor til entreprenøren og iøvrigt arbejds- og sovelokaler. Også på loftet var der indrettet soverum. Indretningen har vel i alt væsentlig været den samme før 1800, men de oprindeligt store

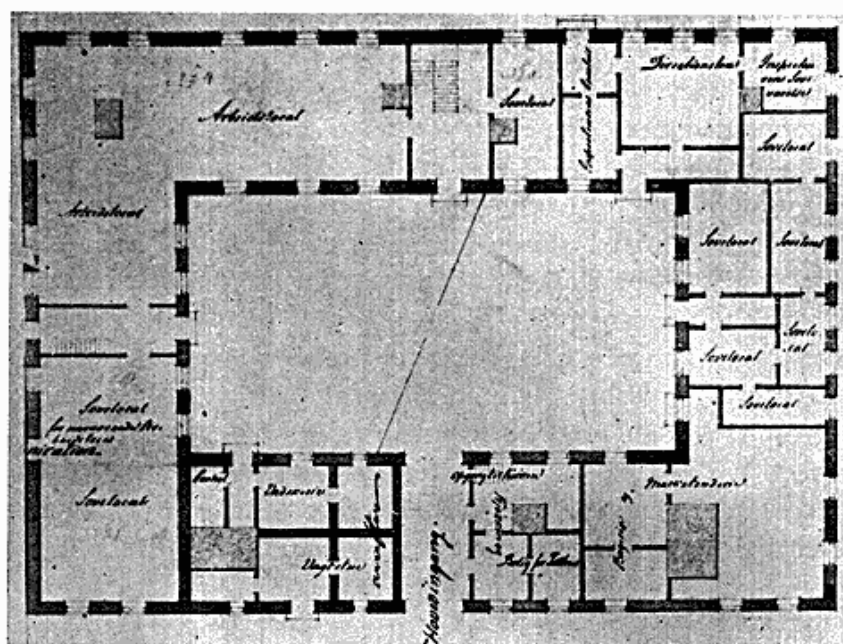
⁵⁹⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54.

Plan af tugthuset's 1. sal, tegnet af Friis i 1843. Kirken ses i den forreste bygning, lige over porten. (Rigsarkivet.)

rum synes dog i tidens løb at være blevet delt, så der blev et større antal sove- og sygeværelser.

De over 200 år gamle bygninger er i dag en del af sindssygehospitallet. De udgør de nuværende kvindeafdelinger H. I. J. og delvis G. og K. Men af den indvendige indretning er der ikke meget tilbage. De tidligere

Plan af tugthuset's stueetage, tegnet af Friis i 1843. (Rigsarkivet.)

mørke og dystre fangelokaler er i dag lyse og venlige sygestuer. Kun kirken er endnu nogenlunde uændret, indrettet til dagligstue for en af kvindeafdelingerne^{59a}).

Embedsmænd.

Når sekretær Classen i 1763 bebrejdede Dyssel, at der havde været for mange embedsmænd i tugthuset, havde han uden tvivl ret i sin kritik. Funktionærernes tal var meget stort. Men det var først ved nyordningen i 1763, at man foretog større indskrænkninger, og da Koefoed i 1779 reorganiserede tugthuset, søgte han at bringe antallet af embedsmænd yderligere ned⁶⁰). Herefter var i det væsentlige kun bogholderen (inspektøren), spisemesteren, spindemesteren, portneren samt præst og kirurg tilbage. Fra tugthusets første dage var det *overdirektionen*, amtmand og biskop, der førte det øverste tilsyn med huset. Når der var en entreprenør, var deres indflydelse selvfølgelig ret ringe, mens de til andre tider helt måtte styre tugthuset. Fundatsen af 1743 bestemte iøvrigt, at der foruden direktionen og administratoren skulle være en *bogholder*, der også skulle være provisor. I 1755 var der desuden en særlig kasserer⁶¹). *Manufakturkøbmanden* skulle føre opsigt med værkmestrene og fastsætte pris og takst på de fabrikerede varer. Hertil kom en særlig *materialsriver* og de nødvendige *værkmestre* eller fabrikører og en *farver*.

En af de vigtigste betjente var *spisemesteren*, hvis fornemste opgave det var at sørge for fangerens forplejning. Han skulle dog også våge over deres opførsel »på det alle synder, Guds bespottelse, banden, onde og forargelige lasters og historiers fortælling ikke skal vorde øvet og gå i svang«. Han skulle så vidt muligt altid være tilstede i tugthuset og måtte kun i absolut nødvendige tilfælde gå ud i byen og skulle da give bogholderen meddelelse derom⁶²). Tugthuset måtte ofte skifte spisemester. Det var en stilling, der let kunne give anledning til misbrug, og det var vanskeligt at få folk, der både moralsk og økonomisk var i stand til at magte opgaven. I 1765 blev den daværende spisemester Jørgen Michelsen afskediget, da han på grund af armod ikke mere kunne bespise fangerne⁶³). På samme måde gik det i 1784, da Margrethe Pedersdatter måtte give op. Hun var enke efter kirurgen Sr. Galmeyer, der i 1782

^{59a}) F. v. Bülow: Bemærkninger Viborg Tugt- og Forbedrings Huus samt Viborg Byes Arrester angående (1831). Chr. Geill: Statens Sindssygehospital i Viborg (1930), s. 9—12. Planerne findes i Rigsarkivets kortsamling.

⁶⁰) Se side 22.

⁶¹) Kommercekollegiet nr. 543. Viborg tugthus' manufaktur (RA).

⁶²) Fundatsens kap. 5, § 7. Afskrift af fundatsen, der ofte citeres i det følgende, findes i: Danske Kancelli: Indlæg til Jyske Tegnelser 40—41/1743 (RA).

⁶³) Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1765—75, s. 9.

havde overtaget spisemesterstillingen. I 1797 fik marketenderen, som spisemesteren også undertiden kaldes, løbepas, fordi han ikke havde sørget for at have det fornødne forråd af fødevarer⁶⁴). Mere graverende var det dog, da spindemesteren i 1791 afslørede, at spisemesterens kone havde gemt uld, som hun havde købt af fangerne. Der blev optaget forhør, men noget videre kom der ikke ud af sagen⁶⁵).

Efter fundatsen var spisemesteren forpligtet til at holde en tro karl, der skulle være *portner* og nat og dag lukke porten op. Portneren fik efterhånden en meget betroet stilling, og det var i de senere år ham, der sammen med vægteren havde det almindelige tilsyn med fangerne⁶⁶). Undertiden kunne det knibe med at få hæderlige og ordentlige folk til stillingen. I 1756 blev portneren anklaget for at have ladet to fanger gå deres vej. Tit og ofte havde han og hans kone i deres kammer »negotieret« med arrestanterne og ladet stærke drikke som øl og brændevin bringe til dem. Intet under, at man indstillede den skyldige til afsked⁶⁷). Endnu værre var det i 1761, da fangerne under en række forhør beskyldte portneren for at have skaffet brændevin til arrestanterne, at have »kareseret« de kvindelige fanger, ja forsøgt at forføre dem til utugt. Undertiden havde han været beskænket og havde slået og mishandlet fangerne, der også havde måttet arbejde for ham privat med at sy og spinde, ja endog med at gå i byen. Både portneren og hans kone måtte indrømme, at en del af de fremførte beskyldninger var rigtige. I 1764 angav en af fangerne portneren for at gøre sig kammerater med nogle af fangerne, som af og til spiste og drak i hans kammer. Det var især Hans Hendriksen og Margrethe Olufsdatter, der begge var af hestegilderfamilie, og som sagdes at være i slægt med portnerkone. Hans påstod, at han kunne gå ud af tugthuset og tale med sin familie, og hvem det skulle være kunne komme og tale med ham. En aften havde en anden af fangerne været i byen til kl. 10, og siden gik han uden videre ud igen med en trøje, han havde syet. Og var portneren en hæderlig og ordentlig mand, var det måske hans kone, der havde maskepi med fangerne. En undvegen kvinde fortalte i 1786, da hun atter var blevet pågrebet, at portnerkone skyldte hende 6 a 7 mark og havde lovet at hjælpe hende med at flygte, hvis hun ville eftergive hende pengene. Hun havde endda vist hende vejen og havde sagt, at hun kunne logere hos en stiftatter i Finderup. Arrestantindens fremstilling blev bestridt af portnerkone⁶⁸).

Vægteren var portnerens medhjælper. De skulle begge to visitere om aftenen og sørge for, at der var ro overalt, og at al ild og lys var slukket.

⁶⁴) Viborg tugthus: Indkomne breve 1779—1811.

⁶⁵) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1783—, fol. 9—11.

⁶⁶) Instruks 1793 i Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

⁶⁷) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1756—80.

⁶⁸) Fra Viborg Amt 1941, s. 98—109, Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80 og 1783—, fol 6—8, Stuckenbergs: anf. sted 228 f.

Og hver time på natten, både sommer og vinter, skulle han gå midt ud i gården og råbe vægterverset. En særlig lille forpligtelse for ham var det at skaffe de fornødne »siver eller brand« til husets lamper. Han skulle hente dem, hvor han kunne i moserne, og på friaftenerne skulle lemmerne pille dem og gøre dem til rette⁶⁹). Koefoed fik vægterstillingen afskaffet, men det varede ikke længe, inden man igen måtte ansætte en natvægter, der kunne føre det fornødne tilsyn med fangerne om natten⁷⁰). I betragtning af stillingens vigtighed er det mærkeligt, at man en enkelt gang betroede den til en af fangerne, Jakob Petersen, der i 1784 var blevet dømt til 4 års tugthus for begået drab. Han var dog en mand, der nød stor tillid hos inspektionen og en tid også virkede som skolelærer⁷¹).

I fundatsen var det bestemt, at der skulle være tre *fangefogder* ved tugthuset. De skulle føre tilsyn med fangerne, også under arbejdet, visitere deres klæder mindst en gang om dagen og undersøge kamrene og sengestederne, vinduer og døre for at se, om der var tegn på udbrud⁷²). Det kunne også hænde, at en af arrestanterne blev gjort til fangefoged. Det skete med Johannes Christensen, der havde fået fire års tugthusstraf for bortvigelse. Han udnyttede og misbrugte dog sin stilling. Ikke blot behandlede han fangerne med hårdhed, men han og nogle andre arrestanter havde siddet i hans kammer og drukket en kande øl, de havde skiltinget sammen til, og de havde spillet tavl med små pinde. Værst var det dog, at han ikke kunne lade de kvindelige fanger være i fred. Kirsten Henriksdatter havde han lovet ægteskab. Bendid Petersdatter havde han besvangret. Hun havde dog været villig nok. Derimod havde Ane Kirstine Conradsdatter først ladet ham bruge sin vilje med hende, efter at han havde givet hende hug og onde ord, og da hun var blevet gravid, turde hun ikke sige det til nogen af frygt for hans tyrepisk og hans hårdhed. De havde haft samkvem i hans kammer, hvor han førte hende ind, efter at han havde lukket både spinde- og fangestuerne⁷³).

I henhold til fundatsen skulle der ansættes en *kirurg* ved tugthuset. Om lørdagen skulle han barbære arrestanterne og arbejderne og iøvrigt behandle de syge.

Det var også i fundatsen blevet bestemt, at tugthuset skulle have sin egen *præst*, en »skikkelig studiosus«. Han skulle ingen løn have, kun 25 rdlr. om året til en præstekjortel og offer af betjente og arbejdere; men når der var gået tre år, skulle kongen give ham et godt kald. Det var dog først i 1754, at der blev udnævnt en særlig tugthuspræst. I 1779 ønskede Koefoed dette embede afskaffet, men det lykkedes dog at bevare stillingen. Den daværende præst Ludv. Hemmer Bagger havde i stærke

⁶⁹) Vægterens instruks 1788 i Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

⁷⁰) Se side 23.

⁷¹) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

⁷²) Da. Kancelli: Indlæg til Jydske Tegnelser 40—41/1743 (RA)

⁷³) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80 (1763), Fangeprotokol I, nr. 745.

ord talt om nødvendigheden af en sjælesørger for fangerne. »Her møder sjælenød, der endogså geråder til fortvivelse, hos mange blandt denne ryggesløse hob, og hvor ofte . . . har jeg ikke med skælven gået disse bedrøvelige tilfælde imøde«. Han tilbød at tjene endnu et år for 20 rdlr., når han så kunne blive befordret⁷⁴). I 1789 blev der gennemført en nyordning, idet et reskript af 13. febr. fastsatte, at kapellanen ved Søndre Sogns kirke også skulle være præst ved tugthuset. Da dette embede blev nedlagt, bestemtes det 17. februar 1792, at en af kapellanerne i Viborg skulle varetage de kirkelige forretninger i tugthuset⁷⁵).

Det daglige liv indenfor murene.

Når fangerne var kommet ind i tugthuset, skulle fangefogden eller, hvis det var en kvinde, tvættekonen undersøge dem for at se, om de havde kamme, sakse, fyrtøj eller anden fordægtig jern hos sig. Disse sager skulle afleveres til bogholderen, der førte regnskab dermed. Tit havde fangerne foruden deres gangklæder lidt sengeklæder med, når de blev sat ind i tugthuset. Der var dog næppe mange, der var så godt udstyret som Johanne Ulberg, der ankom i 1754, medførende 1 gammelt ulden syet sengedække, 1 blå og hvid olmerdugs overdyne, 1 gammel grå hovedpude, 1 gammel bolster blå og hvid stribet underdyne, 1 dito stribet hoveddyne med blårlærred overtræk, 1 grå vadmels hovedpude, 1 par blårgarns lagner. Og så manglede der endda 1 lang olmerdugspude, som hun mente, byens tjener havde⁷⁶).

Når visitationen var overstået, begyndte den grå og hårde hverdag. Man stod tidligt op i tugthuset. Fundatsen bestemte, at fangerne skulle vækkes kl. 4 om morgenen, om vinteren dog først kl. 6. Aftenmåltidet skulle være forbi kl. 8. Senere var det således, at der blev arbejdet til kl. 7 om sommeren, til kl. 9 om vinteren. Så snart fangerne var stået op, skulle de begive sig til deres arbejde i arbejdsstuerne, og dér skulle de synge en morgensalme. Om aftenen blev der efter arbejdets afslutning holdt bøn. Søndagen var fridag. Fangerne var forpligtet til at overvære gudstjenesten om formiddagen, og siden skulle de i ro og stilhed helligholde dagen. Men det stod dem frit for efter gudstjenesten at sy og reparere deres klæder. Fastelavnsmandag synes ligeledes at have været fridag, men inspektøren havde ordre til på den dag at have fangerne »i god beobagtung«⁷⁷).

Også på hverdagene kunne der nu og da blive en kort fritid. Oprinde-

⁷⁴) Da. Kancelli: Indlæg til Jyske Tegnelser 89/1779 (RA).

⁷⁵) Ursin: anf. sted s. 227.

⁷⁶) Fundatsens kap. 2, § 7, Viborg tugthus: Forskelligt.

⁷⁷) Fundatsens kapitel I, § 4 (Stuckenbergs II, s. 216), Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

lig skulle al lys og ild være slukket kl. 8 om aftenen, men senere blev det ændret til kl. 10. Alle fangerne skulle være i deres seng, inden portneren og vægteren kom rundt og visiterede, først og fremmest for at påse, at alle lamper var slukket, og at der ikke var ild på noget af ildstederne. Man nærede en fuldstændig panisk skræk for ildebrand. De skulle også give agt på, at ingen af fangerne havde fyrtøj med sig i sengen og der lå og røg tobak. Når visitationen var overstået, blev det meldt til inspektøren, til hvem portneren desuden skulle aflevere portnøglerne. Blev det i nattens løb nødvendigt at åbne porten, måtte han hente nøglerne hos inspektøren⁷⁸).

Fangerne sov som regel i store sovesale, mænd for sig og kvinder for sig og altid to og to sammen. Fundatsen bestemte, at de alt efter deres forseelse skulle anvises lyse eller mørke sengesteder. De lå i halm med hestedækkener over sig. Da Koefoed i 1779 overtog ledelsen af tugthuset, efter at det i en årrække havde været drevet af private entreprenører, blev han rystet over det syn, der mødte ham i sovesalene: »jeg holder det uforståeligt, at disse mennesker ikke har haft anden leje end udi nogen dårlig halm, som ligner mere hæsters leje end menneskers«. Deres senge burde forsynes med stråsække, lagener og sengedækkener⁷⁹).

Påklædning og vask.

Fangerne fik ikke udleveret fangedragter, når de begyndte afsoningen af deres straf. De måtte gå i deres almindelige tøj, og da det jo ikke ligefrem var velhavere, der plejede at komme her, kunne udstyret være tarveligt nok. Da Jens Lassen i 1754 blev afleveret til V. T., havde han følgende klæder med sig: 1 gammel blågrå kjole, 1 hvid vadmelvest med tinknapper, 1 gammel skindvest med metalknapper, 1 gammel blå brystdug, 1 par sorte skindbukser, 1 par blå strømper, 1 hat, 1 rød og hvid halsklud. Og Maren Rasmusdatter, der blev indsat i 1753, havde ikke meget mere: 1 gammel grøn nattrøje, 1 gammel brun vadmelstrøje, 3 lin og 1 snippe, 2 halsklude, 2 gamle særke, 2 gamle sribede skjorter, 1 gammelt forklæde og 1 livstykke med røde ærmer. Johanne Ulberg behøvede heller ikke noget større klædeskab til sit udstyr. Hun havde dog en gammel trykt skindtrøje og en sort og hvid kartuns lue. Hendes fodbeklædning var træsko⁸⁰).

Hvis opholdet i tugthuset var af længere varighed, kunne det knibe at få tøj på kroppen. Efter fundatsen skulle fangerne dog, når deres eget tøj var opslidt, have 1 à 2 skjorter om året, bukser, trøje og kjortel,

⁷⁸) Viborg tugthus: Indkomne breve 1779—1811.

⁷⁹) Da. Kane.: Indlæg til Jyske Tegnelser 156/1779 (RA).

⁸⁰) Viborg tugthus: Forskelligt.

lavet af den vadmel, der blev fabrikeret i tugthuset, og alle »gjort på een måde, med hægter at spændes«. Desuden strømper. Kvindefangerne fik skørt, trøje, strømper, huer, et par tøfler og 1 à 2 særke årlig. Det synes dog, som om der i høj grad blev sparet på tøjkontoen. Da Koefoed i 1779 kom til Viborg, blev han forbavset over livsfangerenes dårlige påklædning og forlangte, at de fik uldne og linned klæder. Nu kunne »de næppe skjule det blotte legeme«. Han så dog gerne, om de kunne klare sig uden strømper⁸¹). Hvis fangerne var meget sparsommelige, havde de mulighed for at spare lidt sammen til tøj. 1755 fik Kirsten Mikkelsdatter udbetalt 1 mark og 5 sk. til en trøje, Catrine Andersdatter fik 1 mark til et skørt, mens Chr. Hansen købte en vest, Catrine Hansdatter en hue⁸²). I 1795 blev fourer Jens Jørgen Schmidt idømt 4 års tugthus for ved et falskt bevis at have udgivet sig for kontrollør. Han var en udmærket husholder, og da hans kærlige og gudfrygtige kone sendte ham to rigsdaler, købte han sig en hørlærreds skjorte for 4 mark, 1 god blå undertrøje for 3 mark og 1 ny bomuldshue for 1 mark og 8 sk.⁸³).

Det var ikke nok at have tøj, det måtte også holdes rent. Fundatsen havde bestemt, at der skulle ansættes en tvætterske, en af byens fattiglemmer, der skulle holde fangerens lagner, duge og håndklæder rene, strø sand på værelsernes gulve, feje i gangen og uden for dørene, »til højtiderne to vinduerne og flittigt tvætte arrestanternes linned tøj«⁸⁴). Med sparebestræbelserne forsvandt tvættersken, og nogle af de kvindelige fanger måtte vaske arrestanternes tøj nede ved søen. Det skete dog kun fire gange om året, og fangerne selv blev vist vasket lige så tit, så ligefrem overdreven var renligheden ikke. Men måske var den endda større end hos bonden ude på heden. Endnu i 1812 berettes det, at hylsklæderne — de uldne sengeklæder — »vaskes ikke og kan vare på folkesenge i 6 år«. Urenligheden i tugthuset faldt dog fremmede i øjnene. Da kronprinsen i 1787 var i Viborg skrev en af følget, sekretær J. H. Kirchhoff i sin dagbog: »Vi . . . beundrede den store urenlighed og strenge retfærdighed i det derværende tugthus«⁸⁵). Når der var vask, skulle portneren levere den nødvendige lyng og tørv til strygningen, og hans kone skulle hjælpe med at sæbe og koge klæderne, fordi hun skulle stå til ansvar for, at sæbe og »sinder«, der blev udleveret til vasken, ikke blev brugt til noget andet. Det var iøvrigt store ting, at der blev givet sæbe hertil. Koefoed havde i 1779 hævdet, at man kunne spare denne udgift på 20 rdlr., thi der kunne bruges urin, »ligesom det på

⁸¹) Stuckenberg: Anf. sted II, s. 222 f., Da. Kanc.: Indl. til Jyske Tegnelser 156/1779 (RA), Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

⁸²) Viborg tugthus: Forskelligt.

⁸³) Personalialia: Jens Jørgensen Schmidt.

⁸⁴) Kap. 5, § 12.

⁸⁵) Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 37, 44, Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde (1939), s. 94, Personalhist. Tidsskrift 7. r. I (1916), s. 139.

andre sådanne steder sker^{85a}). Vægteren skulle passe på fangerne, mens vasken stod på. Det var ikke nogen let opgave, og det skete ikke så sjældent, at fangerne stak af under vasketuren. Vægteren var dog ikke altid helt uskyldig heri; i hvert fald var han det ikke i 1786, da Sidsel Bertelsdatter undveg. Sammen med nogle andre kvindelige fanger havde hun været nede ved søen. De havde da bedt vægteren om at gå i byen for at købe øl og brændevin til dem. Da han gik bort, benyttede Sidsel sig af lejligheden til at slippe væk. Friheden varede dog kun kort⁸⁶).

Kosten.

Der var ikke mange adspredelser i tugthusets grå hverdag, der kun blev afbrudt af måltiderne. Og de var alt andet end overdådige. Fangerne fik fra den første tid 4 skilling om dagen i kostpenge, men efterhånden som priserne steg, blev dette altfor lidt. I 1783 kunne spisemesteren for 2 sk. ikke levere mere end 26³/₄ lod brød om dagen, hvilket var utilstrækkeligt, hvorfor kancelliet gav tilladelse til, at der måtte købes 100 td. rug, som han skulle have for 3 rdlr. pr. tønne, så han uden at tabe noget kunne give 1¹/₄ pund brød for 2 skilling⁸⁷). Men heller ikke dette var nok i det lange løb, og i 1791 ønskede overdirektionen at forhøje »lemmernes alimention« til 5 sk. om dagen. Koefoed var modstander heraf, men direktionen holdt på deres. De kunne ikke »tie til al den ulyksalighed, vores utilbørlige tavshed måtte forvolde«, og de kunne ikke anse sig selv for redelige mænd, hvis de ikke »foredrog den hungersnød, som overvældede vore uskyldige medbrødre«. D. 16. decbr. 1791 blev kostpengene forhøjet til 5 sk. Men 1790erne blev dyrtid, god for bonden, men hård for fattigmand, og i 1800 gav kancelliet tilladelse til, at fangerne fik 6 sk. om dagen, når en td. rug kostede over 4 rdlr., og 5¹/₂ sk. de seks dage og 6 sk. om søndagen, når prisen var over 3 rdlr.⁸⁸).

Efter fundatsen var det ordnet således, at fangerne for deres kostpenge kunne købe mad hos spisemesteren, ligesom det var bestemt, at enhver skulle have sin potte, tallerken og ske til at tage maden i. I praksis var det således, at fangerne de fem dage fik frisk varm, kogt og tillavet mad, som regel for 2 sk. Der var en fast spiseseddel, »spisetakst«⁸⁹), der om vinteren så således ud: søndag: suppe og kogt flæsk,

^{85a}) Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 45.

⁸⁶) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811, Forhørsprotokol 1783—, fol. 6—8.

⁸⁷) Viborg stiftamt: Kancellibreve 1781—84.

⁸⁸) Viborg stiftamt: Kopibog over breve til koll. 1790—93 (¹⁷/₇ 1791), Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811, Ursin: anf. sted, s. 232.

⁸⁹) Den ældste spisetakst er fra 1761 (Stuckenberg: anf. sted II, s. 227). Den blev gang på gang bekræftet, således 1782, 1786, 1790, 1798, 1804 (Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811).

mandag: rugmelsgrød eller byggrynsgrød med godt øl eller smør, tirsdag: kål og flæsk, torsdag: ærter og flæsk, fredag: vælling af byggryn eller boghvedegryn, kogt i vand. Ligeftrem morsom var kosten ikke, og det var kun ved højtiderne, der blev kræset lidt for fangerne. Mortensaften fik de langkål med flæsk og pølse til samt boghvedegrød og »bløt fisk« og for 1 sk. mjød til grøden. Til jule-, nytårs- og hellig tre kongersaften vankede der sød grød af boghvedegryn, opblødet fisk og smør samt mjød til grøden og godt øl.

Overdirektion og inspektion var naturligvis interesseret i, at spise-mesteren ikke tog overpris. I hvert fald skulle fangerne have så meget at spise, at de ikke døde af sult. Det blev derfor i spisetaksten nøje fastsat, hvor meget af de forskellige varer lemmerne kunne få for 1 sk. Men da priserne jo ikke var konstante, og spise-mesteren skulle have forretningen til at løbe rundt, blev denne takst indrettet således, at den varierede, efter hvad varerne kostede. I taksten fra 1782 hed det således, at når 1 lispund flæsk kostede 6, 7 à 8 mark, skulle fangerne for 1 sk. have 4 lod kogt flæsk, kostede 1 lispund 5 mark, fik de 5 lod for 1 sk. På samme måde var prisen fastsat for smør, tørrede sild, skaller, aborrer, fersk sild, spegesild, norske sild, godt øl og tyndt øl. Mest omhyggeligt udregnet var brødprisen. Men regnede her med, at rugen pr. td. kunne koste fra 6 til 24 mark, og der blev da leveret fra 2 pund 1½ lod til 28¾ lod brød.

Onsdag og lørdag blev der ikke serveret varm mad, kun tør kost, bestående af øl og brød, smør og sild, »ligesom enhver begærer« og havde råd til. For de penge, der ikke blev brugt til den varme mad, kunne fangerne hos spise-mesteren købe tør mad efter ønske.

Der er ingen tvivl om, at det kneb meget for fangerne at få de 4 eller 5 sk. til at slå til. Den nævnte fourer Jens Jørgen Schmidt fortalte i 1796 sin kone om madproblemerne. Han fik 5 sk. om dagen, men heraf gik de 4 sk. til middagsmad. »Tænk så fra om morgenen kl. 5 til 7 om aftenen at arbejde, hvad der dog med sparsommelighed kunne tilgå efter 7 måneders forløb«. I begyndelsen tog han på kredit hos spise-mesteren, men senere blev han klogere. Da hans kone sendte to rigsdaler, betalte han sin gæld og klarede sig for de 5 sk. Han fortalte, at da han spiste hos spise-mesteren, havde han morgen og aften ligeså stor hunger som nu. Det skal formodentlig forstås således, at han ikke mere købte den varme mad, der både var knap og dårlig. Det hjalp lidt på de knappe rationer, når fangerne kunne få levnedsmidler sendt fra deres pårørende. Schmidt var glad ved den ost på 1½ lispund, som hans kone sendte ham til vinterens underhold⁹⁰⁾.

⁹⁰⁾ Personalia: Jens Jørgensen Schmidt.

Fornøjelser og adspredelser.

Mange lovlige fornøjelser og adspredelser var der ikke i fangens daglige tilværelse. Fundatsen bestemte udtrykkeligt, at det var forbudt at ryge og drikke brændevin, »uden de tider dertil vorder tilladt« og da kun i overværelse af fangefogden. Der måtte heller ikke spilles kort, terninger eller nogen slags spil, ligesom alle breve, både ankomne og afsendte, skulle læses af bogholderen. Penge måtte fangerne heller ikke have på sig, men bogholderen skulle opbevare eventuelle værdier og tilgodehavender⁸¹). Men alle disse forbud blev ustandseligt overtrådt, man kunne næsten sige selvfølgelig. Mennesker, hvem enhver fornøjelse er nægtet, vil vel under enhver omstændighed søge at skaffe sig disse på ulovlig måde. Og når disciplinen var så slap, som den ofte var i Viborg tugthus, er det ikke at undre sig over, at fangerne søgte at fornøje sig på bedste måde. Mest demoraliserende var det, at det gang på gang skete, at de kunne få brændevin og tobak af betjentene eller deres koner. Da porten heller ikke var særlig tæt tillukket for fangerne, der bl. a. gik ærinder for betjentene — forresten også for sig selv — var der jo mange muligheder for at få de ønskede varer bragt indenfor murene. I 1783 gik Edel Pedersdatter i byen for spindemesteren, og det skete, at hun kom til porten kl. 9, 10 eller 11 om aftenen for at blive lukket ind, og det blev fortalt, at hun hentede brændevin til fangerne. Næ, sagde hun, det havde hun ikke gjort i 1½ år, siden inspektør Bådsgård havde sat hende i rette⁸²).

Den ret store trafik af fanger gennem porten gjorde det også muligt at komme i forbindelse med slægt og venner udenfor tugthuset. I portnerens instruks fra 1793 var det påbudt, at ingen måtte indlades gennem porten for at tale med fangerne, men den, med hvem der ønskedes samtale, skulle kaldes ned til porten, hvor samtalen så skulle ske⁸³). Men af forhørene fremgår det, at fangerne ret ofte var i direkte kontakt med bekendte udenfor, og at breve kunne smugles udenom kontrollen. Også penge fik de på denne måde. Særlig grelt var det vel nok, da en af de kvindelige fanger i 1783 havde maskepi med den skildvagt, der om natten skulle passe på, at ingen brød ud. Forbindelsen blev etableret fra mændenes vandhus, og hun havde overtalt skildvagten til at give hende penge fra hendes kæreste, der lå ved det viborgske regiment⁸⁴).

⁸¹) Kap. 2, § 12.

⁸²) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1783—, fol. 2—3.

⁸³) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

⁸⁴) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1783—, fol. 4—6.

Konfirmation og skolegang.

En del af de fanger, der blev indbragt, var ganske unge. Gang på gang viste det sig, at der var lemmer, der ikke var konfirmerede, eller som ikke kendte bog og bogstaver. At voksne mennesker ikke havde fået deres dåb bekræftet, var for datiden en forskrækkelig ting, og man skyede ingen anstrengelser for at få alle konfirmeret. Selv vold gik man ikke af vejen for. Det måtte Anne Christensdatter bekræfte. Hun havde en datter Johanne, der var 25 år gl., men ukonfirmeret. Datteren fik befaling til at vende tilbage til sit sogn, så hun kunne blive undervist. Men efter moderens råd løb hun bort. Og da Anne ikke ville afsløre, hvor datteren opholdt sig, blev hun i stedet anbragt i tugthuset, hvor hun sad i henved 5 måneder. Når datteren blev pågrebet, skulle hun hensættes i V. T. for at blive konfirmeret⁸⁵). Manglende konfirmation kunne også medføre forlængelse af straffen. I hvert fald måtte Else Jensdatter i 1797 efter ordre fra kancelliet blive 4—6 uger ud over den hende tilmålte tid, »siden hun ikke før kan få den nødvendige kundskab, som udfordres til at blive konfirmeret«. Hun slap dog for at arbejde⁸⁶).

Stod det dårligt til med de unges kristendomskundskab, var det ikke bedre med deres skolelærdom. Tugthusets præst H. C. Zahrtmann udstødte i 1786 et hjertesuk over fangernes uvidenhed. Der var mange, der ikke var konfirmerede, og der var blandt dem den ynkværdigste uvidenhed. Der var fanger på henimod 30 år, der næppe endnu kendte bogstaver. Det var klart, at disse fanger og tugthusets egne børn burde have skoleundervisning, men pengene var knappe, og det blev derfor ordnet således, at en af husets fanger fik overdraget skolemestertjenesten. Og Zahrtmann fik udvirket, at både skolemester og elever fik lettelse i arbejdspligten, så der kunne blive tid til undervisningen⁸⁷).

Indtil 1788 var Jakob Petersen tugthusets skolelærer. Han var blevet idømt 4 års straf for begået drab, men nød meget stor anseelse blandt de overordnede. Da fourer Jens Jørgen Schmidt kom til Viborg, fik man atter en mand, der kunne anvendes til ungdommens opdragelse — og til meget andet. Han fortæller selv i et brev fra 1797 til sin kone: »Du må ikke sørge over min tilstand, thi den gode omgang af hr. inspektøren og mesteren forsøder min skæbne. Hos begge har jeg al den frihed, jeg vil ønske mig efter omstændighederne. Foruden at jeg er skolemester for ungdommen i tugthuset, er jeg hofmaler for hr. inspektøren tillige med alle andre små ting, som jeg kan forrette. Jeg kunne for lang tid siden have været degn her, men det ville jeg ikke . . . så er jeg dog fornøjet dermed, at jeg er vel yndet, thi de siger, at de kan bruge mig

⁸⁵) Festskrift til H. P. Hansen, s. 61.

⁸⁶) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

⁸⁷) Festskrift til H. P. Hansen, s. 61 f.

til alle ting⁹⁸). Om den selvglade fourers »kolleger« har set på ham med helt samme øjne som inspektør og betjente er måske et spørgsmål. En og anden har sikkert nu og da mumlet spyttslikker efter ham.

Tyveri og hor.

En del af dem, der fik et kortere eller længere ufrivilligt ophold i Viborghus, var ikke egentlige forbrydere. Mange af dem var landevejens frie fugle, der ikke kunne finde blivende sted. Andre var kvinder, hvis lidenskab og kødelige lyster havde ført dem til tugthuset, ofte ad snoede og mærkelige veje. Men selvfølgelig var der også mange regulære forbrydere i den urolige flok. Kunne de komme afsted med det, gik de ikke af vejen for at tilegne sig tugthusets varer eller stjæle fra spisemester og medfanger⁹⁹). Den værste tyveknekt var sikkert Mariane Jensdatter Thrane, der stjal de penge, der var i en sparebøsse, som var opstillet i kvindfolkenes sovesal, og hvori besøgende kunne nedlægge en skilling. Også en medfange fik hendes langfingredhed at mærke¹⁰⁰).

Den almindeligste forseelse i tugthuset var dog uden tvivl overtrædelse af det sjette bud. Af forhørene fremgår det, at der var et ikke ringe kæresteri i tugthuset. De yngre og kraftige mandsfanger havde ofte en eller flere kærester. Engang under et forhør oplyste en kvinde, at »Karen Horsens elskede Albreth Sørensen, havde hun hørt sige. Marie Weile vidste nok bedre besked, da de begge trættes om ham«¹⁰¹). Den slags optog fangerne, og Viborghus var utvivlsomt et af de værste sladderhuller i hele landet.

Men kæresteri er et, et forhold noget andet. Man skulle synes, at den slags adspredelser var udelukket i et fængsel. Men kendsgerningerne viser, at der ikke var så få fanger, der havde legemligt samkvem, ligesom det også nu og da skete, at betjentene benyttede sig af deres stilling og indledte et forhold til en af de kvindelige fanger. Det kunne undertiden ske indenfor murene, på gangene eller i et kammer. Mette Marie Hansdatter havde føjet den gamle mester Carl Magnus Holm, engang de var alene på garnkammeret. Hun ville egentlig ikke, men var bange for at få en ond medfart. Og tyvekvinden Mariane Jensdatter Thrane lod sig i 1775 besnakke af væverdrenge Rasmus Nielsen, der lovede hende ægteskab¹⁰²). Det var ikke første gang, hun lod sig overtale, og

⁹⁸) Personalialia: Jens Jørgensen Schmidt. En tugthusdegn omtales ellers ikke, men 1757 siges bogholder Schjødt at være en af præstens medhjælpere (Viborg stiftamt: Resol.- og erklæringsprotokol 1755—65).

⁹⁹) Forskellige eksempler forekommer rundt om i forhørsprotokollerne.

¹⁰⁰) Festskrift til H. P. Hansen, s. 64.

¹⁰¹) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80 (1764).

¹⁰²) smstds.

1780 var det galt igen. Denne gang var det sket med en af fangerne »om morgenen, når hun satte ild på kakelovnen, hvor de begge havde haft een vilje og været lige gode derom«. Da Mariane i 1756 blev dømt til tugthuset for tyveriet, havde politiretten i Skive i dommen karakteriseret hende som dette »forvildede menneske, der har ladet sig indlede udi Satans strikker«¹⁰³). Det kan tænkes, at inspektør og præst i 1780 var villige til at skrive under på denne lille biografi.

Men var der ikke lejlighed til at indlede et forhold i selve tugthuset, kunne det måske lade sig gøre, når der blev arbejdet udenfor huset. Anne Worre var en af dem, der havde svært — meget svært — ved at sige nej til mænd. Og Nicolai Josephsen havde det ligesådan overfor kvinder. Intet under, at det gik galt en dag, de to arbejdede på heden med at slå lyng. De andre fanger døde, men i ham og hende brændte den »syndige lyst« og det »syndige kød og blod«. Ni måneder senere sad hun med skammen¹⁰⁴).

Undvigelser.

Selvom livet i tugthuset ikke var så helt blottet for adspredelser, som de strenge reglementer og bestemmelser kunne give indtryk af, selvom et glas brændevin og en kæreste var til at få, så var det dog et fængsel. For den, der var vant til landevejenes frie liv, var frihedsberøvelse den værste straf. Mange af dem, der var spærret inde her, ville og kunne ikke affinde sig med deres skæbne. De forstod ikke en Jens Schmidt, der smiskede for inspektør og præst. I dem var der kun een længsel, kun et higede de imod af hele deres sjæl, kun et arbejdede deres tanker med, friheden. De vidste, at kom de først ud, var der gode venner, som ville hjælpe dem, og indenfor murene var der kammerater, med hvem de måske havde vandret ad de jyske veje, over den brune hede eller i Østjyllands skove. Mænd, måske også kvinder, der havde samme længsel, samme attrå som de. Så blev der lagt råd op. Det blev overvejet, hvorledes man skulle slippe afsted, og ad hvilke veje, flugten skulle foregå. Og der blev sparet nogle mark sammen. Thi uden penge var det ikke let at klare sig og slippe væk til fjernere egne.

Antallet af udbrydere var meget stort. Af de i årene fra 1763 til 1773 indsatte fanger undveg 22 af 243, og i det følgende årti var der 28 af 247, der tog frihedspas, altså over 10 %. Efter oplysningerne i fangeprotokollerne skulle kun henholdsvis tre og een være blevet pågrebet

¹⁰³) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811, domsakter —1779, nr. 644. Mariane blev løsladt 1798.

¹⁰⁴) Festskrift til H. P. Hansen, s. 63.

igen, men dette tal er dog vist for lavt¹⁰⁵). Når der var så mange undvigelse, hang det først og fremmest sammen med, at fangerne arbejdede udenfor tugthuset, og at tilsynet som regel svigtede, når arrestanterne var udendørs, både på husets egen grund og ude i byen. Værst var det måske, at fangerne kunne få lov at gå alene i byen. Det var selvfølgelig forbudt. Fundatsen bestemte, at fangerne kun måtte komme udenfor huset, når de blev ledsaget af en fangefoged¹⁰⁶), og i portnerens instruks hed det, at han ikke måtte lade arrestanterne gå ud, uden han havde fået ordre dertil, eller en af frifolkene fulgte med¹⁰⁷). Men som så mange andre bestemmelser, blev denne ikke overholdt. Ja, det kunne endda gå så galt som i 1764, da man sendte en af fangerne i byen for at lede efter tugtemesteren rundt om på byens værtshuse. Det skulle ikke gøre forholdene bedre, at entreprenøren Thomas Lund selv misbrugte fangerne og lod dem »have deres ophold i byen hos forpagteren og blev brugt til hans partikulære avlsbrug og tobaksplantning«. Mange havde benyttet sig af denne lejlighed til at undløbe. Det blev iøvrigt ikke meget bedre i den følgende tid. I hvert fald klagede det viborgske skrædderlav over en af fangerne. Han var, sagde de, »sjælden i tugthuset, hverken dag eller nat, men arbejder dels for frifolkene i tugthuset og dels for andre byens folk, hvorved han gør lavets folk stor skade«¹⁰⁸).

Den 22. februar 1776 undveg Christen Jensen Pibehytte af natmandsfolkene. Entreprenør Lund havde den aften forbudt, at nogen af fangerne fik lov til at gå ud. Der var fest i byen, idet magistraten havde koncert og bal på rådhuset. Kanonerne tordnede, og Christen Jensen ville da så gerne ud at se på herlighederne. Vægteren tog ham så med sig. De stod og hørte på musikken ved rådstuen, hvor mange mennesker var forsamlede. Og med et var Christen Jensen der ikke mere, og han kom heller ikke igen¹⁰⁹). Andre benyttede sig af lejligheden til at forsvinde, når de var på havearbejde, bar vand, vaskede nede ved søen eller var på vandhuset. Men de regulære udbrydere var heller ikke sjældne. 1766 forsvandt hestetyvene Hans Hansen, Hans Hendrichsen og Michel Jensen Natmand. De var brudt ud gennem et vindue. Hestetyven havde endda været sluttet i jern både dag og nat, og natmanden havde været spændt til sengen. At han selv gjorde det, forklarer vel, at han kunne gøre sig fri. I 1785 undveg tre kvindelige arrestanter. De sov i en mindre sovesal med kun 7 kvinder, og det var derfra, de brød ud. Af forhørene mente man at kunne fastslå, at de havde fået hjælp udefra. En særlig udspekuleret udbryder var Peder Husum. Dels havde han for gode ord

¹⁰⁵) Viborg tugthus: Fangeprotokol I og II.

¹⁰⁶) Kap. 5, § 7.

¹⁰⁷) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

¹⁰⁸) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80, indk. breve 1779—1811, Da. Kanc.: Indlæg til Jyske Tegnelser 156/1779 (RA).

¹⁰⁹) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80.

og betaling, 2 mark pr. mand, fået to medfanger til at hjælpe sig, dels havde han valgt kronprinsens »geburtsdag« til sit forehavende, da han regnede med, at både inspektør og spindemester ville være ude denne aften¹¹⁰).

Når flugten blev opdaget — det var ofte først den næste morgen — blev der straks slået alarm. Der blev udsendt folk til hest i alle retninger, og inspektøren foretog afhøringer af de fanger, der kunne tænkes at være i stand til at give oplysninger om selve flugten og de nærmere omstændigheder derved eller om eventuelle medskyldige og tilflugtssteder. Senere havde de udsendte karle skriftlige fuldmagter med til at pågribe de undvegne, og de skulle sørge for, at der blev ophængt plakater med opfordring til at anholde eller angive fangerne, hvis statur og klæde- dragt blev beskrevet¹¹¹). At dømme efter oplysningerne i forhørsprotokollerne var det ikke så sjældent, at de udsendte folk havde held til at attrappere de undvegne og bringe dem tilbage til huset, hvor de straks kom i forhør, så man kunne få afsløret eventuelle medskyldige. Og selv om det lykkedes de flygtende at slippe væk, blev de dog ofte senere indhentet af retfærdighedens arm. Sømanden Valentin Lorentzen var særlig uheldig. Han var stukket af i 1777, men to år senere, da entreprenøren Thomas Lund var på en rejse til København, traf han synderen i Århus og bragte ham omgående på sin egen vogn tilbage til tugthuset. Knap to måneder senere brød Valentin ud igen¹¹²).

Undvigelse fra tugthuset blev selvfølgelig betragtet som en alvorlig forseelse. Der haves dog eet eksempel på, at en flygtet arrestant har fået kgl. tilladelse til at forblive på fri fod. Det var Karen Clemmensdatter, der var blevet idømt livsvarig tugthusstraf for hastige og overilede »undsigelsesord«. Efter 10 års forløb forsvendt hun, og mens hun var på fri fod, indsendte hun en ansøgning om at blive lovligt frigivet. Den blev bevilget i 1753, dog på den betingelse, at hun atter skulle vandre i tugthuset, hvis hun igen indfandt sig i Skive¹¹³).

Straffe.

For overhovedet at kunne opretholde nogen disciplin blandt en så broget flok som arrestanterne i Viborghus, var det nødvendigt at kunne straffe dem, der havde forset sig. En ældre tid var jo ikke altfor følsom overfor medmenneskers lidelser, og man var vant til hårde legemlige straffe. Dødsstraf var i datiden almindelig for en række forbrydelser,

¹¹⁰) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80; 1783—, fol. 4—6, 11—14.

¹¹¹) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1783—, fol. 2—3.

¹¹²) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80.

¹¹³) Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54.

og også en af tugthuset fanger måtte bøde med livet for det, hun havde forbrudt. I 1769 kom den 15årige Dorte Jensdatter til Viborg, dømt for ildspåsættelse. Den 10. marts 1772 blev hun »henrettet her ved Viborg, formedelst hun her på tugthuset havde anlagt ild«¹¹⁴).

I fundatsen var det bestemt, at spisemesteren skulle påse, at fangerne ikke bandede og svor eller vanhelligede helligdagene. Hvis påtale ikke hjalp, skulle han straffe de skyldige med visse slag af »charabaschen«¹¹⁵). Iøvrigt var det justitssergenten, senere portneren, der skulle eksekvere de af direktionen eller inspektionen idømte straffe og tugte dem, der ikke ville adlyde spindemesterens advarsler. Det var også ham, der, når fanger blev indbragt i jern, skulle aftage jernet eller pålægge dem jern, der havde gjort sig skyldige i større forseelser eller ville bryde ud¹¹⁶).

Den mest almindelige straf var enten at få ris eller at blive lagt i en jernlænke med træklods. I et inventarium fra 1746 nævnes 5 fangejern og i et senere fra 1812 forekommer følgende arrestjern: »8 stk. træklodser med jernlænker. Er gamle og uden hængelåse. 1 jern tommelfinger-skrue. Noget videre gammelt arrest jern som springere og håndknuder«¹¹⁷).

Da Mariane Jensdatter Thrane havde ladet sig besvangre tre gange i tugthuset, blev hun dømt til tre dage efter hinanden at piskes for tugthuspælen. Hver dag skulle hun have tre slag af hver af samtlige fruentimmerarrestanter, »dog ikke førend hendes barselfærd er afvænet fra brystet eller et år gammel«. Den fange, der havde besøvet hende, fik den samme straf. Desuden skulle de begge have en klods om benet. Det var dog langt fra i alle tilfælde, at lejermål blev straffet så hårdt, og i 1795 udtalte inspektionen, at det var mere passende, at de skyldige i stedet kom til at arbejde nogle uger længere i tugthuset¹¹⁸).

Straffen for tyveri var som regel ris på den bare ryg. I 1750erne fik nogle kvinder, der havde stjålet, hver 4 gange 5 slag, en anden blev dømt til 8 slag af krabasken, tildelt hende af fangefogden; en mandlig fange fik det dobbelte. Senere slap de langfingrede arrestanter med i kortere tid at gå i jernlænke med træklods. En tyvagtig kvinde skulle i 1780 bære klodsen i 8 à 14 dage, hvilket var »i overensstemmelse med de straffe, lemmerne her ved tugthuset forhen for slige små forbrydelser har været tilkendt«¹¹⁹).

Undvigelse eller forsøg derpå var den forseelse, der blev hårdest

¹¹⁴) Viborg tugthus: Fangeprotokol I, nr. 952.

¹¹⁵) Kap. 5, § 7.

¹¹⁶) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

¹¹⁷) Borgmester Dyssels privatarkiv: Interessentskabsprotokol 1745—, Personalialia: Gravers Bådsgård.

¹¹⁸) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

¹¹⁹) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80, indk. breve 1779—1811.

straffet. I 1756 blev en fange for et planlagt udbrud dømt til at piskes af 2 arrestanter på spindesalen og, så længe han forblev i tugthuset, om dagen at gå med en klods ved foden og om natten at lægges i »springer«. Og mange andre udbrydere fik lignende straffe. Da nogle kvinder i 1764 var stukket af og atter blev pågrebet, fik de 3 ris for pælen af hver mandsarrestant og skulle siden i nogen tid have en klods om benene. En særlig hård straf blev Johanne Hansdatter til del. Et kgl. reskript af 18. april 1752 bestemte, at hun een gang om året i tugthuslemmernes overværelse skulle piskes »på det hårdeste«. Reskriptet blev først læst op for Johanne, og derefter fandt piskningen sted. I de følgende år — i hvert fald til 1762 — fik Johanne riset at smage d. 18. maj¹²⁰). Blødsøden var man ikke i datiden.

Begravelse.

I de første årtier af tugthusets tilværelse var der forholdsvis mange fanger, der var idømt straf på livstid. Af de 55 fanger, der var i huset i 1763, sad de 18 på livstid, i 1779 var tallene henholdsvis 53 og 20, i 1805: 69 og 17¹²¹). Håbløs og trist må tilværelsen have været for mange, men i de fleste levede vel stadig håbet om frihed, troen på, at en dag ville også de som så mange medfanger blive benådet. I hvert fald var der ikke mange, der gav op og selv tog deres liv som Catrine Andersdatter, der 1776 druknede sig i Lones kilde¹²²). Men hos mange af livstidsfangerne blev håbet aldrig til virkelighed, og en skønne dag udfriede døden dem af det fængsel, der var blevet deres andet liv. Af de 18 livsfanger i 1763 døde halvdelen i tugthuset.

Fundatsen bestemte, at der skulle indhegnes et stykke jord, hvor de døde arrestanter skulle begraves. Fangefogderne skulle besørge den afdødes klædning og ligfærd. Senere var det portnerens pligt at hjælpe med til at udbære de døde. Ligene blev begravet i en slet fyrrekiste, og byens vægttere skulle kaste graven, hvorfor de fik 1 mark. Det nødvendige antal arrestanter skulle bære den døde til graven, mens vægterne med morgenstjerne fulgte med for at påse, at alt gik rigtigt til. Koefoed indskærpede denne bestemmelse i 1780, og de »slaver«, der ikke ville være ligbærere, skulle straffes af portneren¹²³). En kristhæderlig begravelse var det ikke, arrestanterne fik. Ussel var den, som de flestes liv havde været.

¹²⁰) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80, 1783—, fol. 11—14, indk. breve 1779—1811.

¹²¹) Viborg tugthus: Fangeprotokol I og II, Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 32.

¹²²) Viborg tugthus: Forhørsprotokol 1755—80.

¹²³) Stuckenbergs anf. sted II, s. 221, Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

Ønskede og uønskede fanger. Fangetal.

Når fangerne blev anbragt i tugthuset, var det som straf for lov-overtrædelser, eller fordi man mente, at de var farlige for samfundet. Var de først indenfor husets mure, tænkte man ikke så meget på dem som levende, ulykkelige mennesker, men som arbejdskraft, der skulle holde manufakturets maskiner i gang. De ledendes første og sidste tanke var at få tugthuset til at betale sig. Udnyttelsen var vel stærkest, når det var private entreprenører, der drev anstalten, men også når embedsmændene havde ledelsen, blev der i meget høj grad taget hensyn til rentabiliteten, og man førte en stadig kamp for at få fanger, der var fuldt arbejdsdygtige. I Dyssels kontrakt fra 1745 var det udtrykkeligt fastslået, at frugtsommelige kvinder eller spæde og små børn under 10 år samt afsindige og »sådanne, som kunne være fra forstanden«, ikke måtte indsættes i tugthuset, da de »ville vorde værket og huset til særdeles byrde«¹²⁴). Bestemmelsen blev ikke overholdt, men tugthusets ledelse opgav aldrig kampen for at blive fri for de uarbejdsdygtige fanger eller for at få hjemhørskommunerne til at betale for deres underhold. Stærkest kom bekymringerne over de mange gebræklige fanger frem, da overdirektionen i årene før 1753 arbejdede på en nyordning¹²⁵), og selv efter at den kgl. resolution var faldet, fortsatte man offensiven. Amtmand Bülow havde ladet Dorthe Christensdatter indsætte i tugthuset »efter dommens indhold . . . for at være der i sikker forvaring i 3 år, på det, om hun desmidlertid skulle blive efterlyst, vedkommende der desbedre kunne hende affordre«. Det huede ikke overdirektionen. De forlangte i en skrivelse af 4. decbr. 1755 at få 4 sk. pr. dag for hende, så meget desto mere »som kvinden er en gammel kælling, der snart hverken kan røre hånd eller fod og følgelig ikke bekvem til arbejde«. Og nu var vreden og ærgrelsen kommet op i amtmanden, og i stærke ord beklagede han sig over de umulige forhold. Tugthuset blev belemret med en mængde krøblinge og miserable mennesker. Det var ikke alene et hospital for gamle, men også et »dollhus« for afsindige, et kvæsthus for ubrugelige og et opfostringshus for umyndige. Det lignede kort sagt snarere et lazaret og et hospital end et tugthus. Når de gamle betlere kom derind, var de allerede så affældige, at de ikke mere kunne ligge og altså med glæde tog imod tugthuset, »såsom de der har deres føde for intet«. Og blev friske landløbere eller løsgængere opbragt, så havde de gerne 2-3-4 børn med sig, så forældrene ikke kunne gøre andet end varte børnene op. Og når børnene kom til den alder, hvor de kunne arbejde, var forældrenes tid udløbet, »og dermed går de igen og takker tugthuset for god opfostring«. Hvis kongen ikke ville hjælpe »dette så nyttige værk,

¹²⁴) Viborg tugthus: nr. 38.

¹²⁵) Se side 13.

så må dets undergang visselig befrygtes¹²⁶). Den malende beretning giver et stærkt indtryk af ledelsens indstilling, fangerne var arbejdsdyr, ikke mennesker. Hvordan børn, gamle og syge skulle klare sig, kom ikke dem ved. De skulle sørge for rentabiliteten.

Regeringen var ikke helt uforstående overfor kravene fra Viborg. I 1748 bestemte kongen, at udgifterne til børn, der kom til tugthuset sammen med deres forældre, skulle udredes af hjemhørsamtet¹²⁷). Et reskript af 11. maj 1754 fastslog, at der skulle betales for en fange, hvem ledelsen havde nægtet at modtage på grund af hans alder og »havende rørelse«. Også i 1776 resolverede kancelliet, at V. T. skulle nyde billig godtgørelse og betaling for nogle arrestanter, der ikke kunne arbejde¹²⁸).

Var man ikke interesseret i uarbejdsdygtige fanger, ville man til gengæld gerne have så mange duelige fanger som muligt. Da Koefoed overtog styret, beklagede han meget, at antallet af fanger var gået stærkt ned. Han håbede at få »rekrutter«, som han udtrykte sig, og skrev til overdirektionen om i Den Viborg Samler at lade indrykke meddelelse om, at »friske« tiggere kunne indsendes fra amternes jurisdiktion, og at de skulle blive modtaget til behørig bevaring eller arbejde. Året efter, i 1781, bad han Bådsgård tale med stiftamtmanden om fra landet at få opbragt arbejdsdygtige betlere. Der var jo nok af dem¹²⁹).

Antallet af fanger i tugthuset kunne ofte svinge en del fra år til år, ja fra måned til måned. Det er ikke muligt at forklare dette forhold. Myndighedernes indstilling overfor visse mindre forbrydelser som tiggeri og løsgængeri og de stærkt varierende økonomiske forhold, der i højere grad end idag var betinget af høstudbyttet, har dog sikkert ikke været uden betydning for antallet af gæster i Viborg.

Der foreligger ikke fuldstændige oplysninger om fangetallet, kun nogle spredte tal, der dog giver lidt indtryk af svingningerne¹³⁰):

Oversigt over fangetallet.

1753	82	1791	60
1755	110	1801	86
1763	55	1802	97
1779	53	1805	69

Tallene giver nærmest indtryk af, at der har været et større antal

¹²⁶) Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1755—65, s. 28—30.

¹²⁷) Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54.

¹²⁸) Da. Kancelli: 5 (3) dpt. Henl. sager ang. tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA).

¹²⁹) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

¹³⁰) Viborg tugthus: Fangeprotokol I og II, Kommercekoll.: nr. 543. Viborg tugthus' manufaktur, Da. Kanc.: 5 (3) dpt. Henl. sager ang. tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA), Ursin: s. 232, Aug. Hennings: Ökonom. Beobachtungen einer Reise durch Jütland (1786), Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 31.

fanger i de første årtier, og at der derefter er kommet en betydelig tilbagegang. Først henimod århundredets slutning kommer der atter en ret stærk stigning. Ser man på det samlede antal fanger, der har passeret husets port, får man det samme indtryk:

Antal indkomne fanger.

År	Antal fanger	Heraf kvinder	Heraf mænd
ca. 1740—aug. 1763	819		
septbr. 1763—1773	243	83	160
1774—1783	247	134	113
1784—1793	299	137	162
1794—1803	634	243	391

Fangerne var nogenlunde jævnt fordelt på de fire jyske stifter. Færrest var der dog fra Viborg stift, nemlig i årene 1792—1802: 103, mens der var 173 fra Ålborg, 165 fra Århus og 186 fra Ribe stift¹³¹).

På grundlag af fangefortegnelserne fra 1763 og 1779 er det muligt at få en oversigt over, hvor gamle de dasiddende fanger var, da de blev indsat i tugthuset. Aldersangivelserne er iøvrigt ikke altfor pålidelige. Antallet af helt unge og meget gamle arrestanter var ret ringe. De fleste — ikke mindst i 1779 — var i alderen fra 31—50 år.

De i 1763 og 1779 siddende fangers alder ved indsættelsen.

	—20	21—30	31—40	41—50	51—60	61—70	over 70	Ialt
1763	md.	4	5	5	7	2	1	25
	kv.	3	4	11	3	3	4	30
1779	md.	1	4	3	6		1	15
	kv.		9	18	7	2	2	38

Straffene var gennemgående meget lange. Som det ses af følgende tabel over de straffe, som de i 1763 og 1779 siddende fanger var idømt, og den straf, de faktisk afsonede, var der i 1763 ikke mindre end 42, der enten døde i tugthuset eller sad i 5 år og derover. I 1779 var tallene dog betydeligt mindre, af 53 fanger kun 29.

¹³¹) Da. Kanc.: 5 (3) dpt. Henl. sager ang. tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA).

Oversigt over straffens længde i 1763 og 1779.

		Uvls tid	Indtil 1 år	1 år	2 år	3 år	4 år	5—9 år	10—14 år	Over 14 år	Livstid	Død i V. T.	Ialt
1763	Den idømte straf	14	3	3	1	3	4	7	2		18		55
	Den faktiske straf	2	3	1	2	3	2	15	2	2		23	55
1779	Den idømte straf	4	3	7	7	5	2	4	1		20		53
	Den faktiske straf		4	9	6	4	1	7	4	4		14	53

Af retshistorisk interesse er det at se, hvilke forbrydelser fangerne var dømt for. Den følgende oversigt belyser forholdene fra 1763, da den første fangeprotokol begynder, og til 1803. Den giver et godt indtryk af udviklingen i disse år. Efterhånden som tiden gik, var der forholdsvis færre, der blev dømt til tugthuset for sædelige udskejelser, for liderlighed og hor eller for ond forligelse og ulydighed, mens gårdforsidderne helt forsvandt. Tyvene blev stadig flere og flere, og i århundredets sidste tiår var over halvdelen af tugthusefangerne straffede for tyveri, og af de 99 fanger i 1805 var de 48 kommet ind for denne forseelse.

Forbrydelse og straf.

Statistikkenes nøgterne tal er kun en del af sandheden. Den siger ikke noget om den enkeltes skæbne, fortæller intet om, hvad der gjorde ham til »forbryder«, om de veje, han i livet var vandret ad, og som til sidst havde ført ham til Viborghus, intet om hans sorger og bekymringer, hans glæder og lykkelige timer. Fangeprotokollernes korte biografier lader os ane tragedier, som idag synes uforståelige, beretter om menneskeskæbner, der tilsyneladende uden mening gik til bunds i livets strømhvirvler. I tugthusets domsakter og i de jyske retsprotokoller findes et meget stort materiale, der gør det muligt at følge de enkelte fanger på deres ofte triste veje, før tugthusets porte lukkede sig bag dem, og at forstå de vilkår disse samfundets stedbørn måtte leve under. Der er andetsteds ^{131a)} fortalt om en del fangeskæbner. Her skal kun i nogle få glimt berettes om enkelte forbrydere og deres forbrydelser.

I 1746 var Ane Christine Conradsdatter den fange, der havde siddet

^{131a)} Festskrift til H. P. Hansen, s. 58—68.

Oversigt over forbrydelser 1763—1803.

		V. T.s fanger i 1763	V. T.s fanger i 1779	Samtlige indkomne fanger i			1794— 1803
				1763—73	1774—83	1784—93	
Mord og mistanke derfor	} md.			1	1	3	7
	} kv.	1	2	3	8		3
Selvmord	} md.				1	1	
	} kv.	1			1		
Tyveri	} md.	6	3	42	20	45	210
	} kv.	5	2	19	17	36	129
Skovtyveri	} md.			17			10
	} kv.						
Falskneri og be- drageri	} md.			4	1	11	7
	} kv.			1	1		
Hæleri, meddelagtig- hed og medviden i forbrydelse	} md.	1		3	5	6	23
	} kv.			3	12	8	27
Ildspåsættelse	} md.	1				1	
	} kv.	2		3		2	1
Rømning og und- vigelse	} md.	1		8	2	3	3
	} kv.			1		2	4
Betleri, omløben og lediggang	} md.	9	7	15	38	40	64
	} kv.	7	14	7	30	42	53
Truselsord	} md.	1	1	5	3	6	1
	} kv.	2	3	2		2	2
Drukkenskab	} md.			1	4	6	4
	} kv.			5	4	5	3
Gårdforsiddelse	} md.	1	1	12	5	1	
	} kv.				1		
Ond forligelse	} md.		2	2	4	3	2
	} kv.		2	2	1	1	1
Ulydighed mod for- ældre og husbond.	} md.	2		11	3	7	7
	} kv.			5	1		
Blodskam	} md.						2
	} kv.				1		1
Løstgæteri, hor og liderlighed	} md.	2	1	21	7	10	2
	} kv.	4	6	17	26	18	4
Fødsel i dølgsmål ...	} md.						
	} kv.	5	7	6	12	8	6
Forskellige forseelser	} md.	1		18	19	19	49
	} kv.	3	2	9	19	13	9
Ialt ..		55	53	243	247	299	634

længst i tugthuset. Hun blev indsat på livstid i 1749 »for at have ligget to børn ihjel p. p.«. Først i 1775 udfriede døden hende af fængslet. Godske Christensen kom ind i samme år »på mistanke«. Han døde 1767, samme år som Anne Margrethe Olufsdatter, der blev dømt i 1750 for truselsord. Catrine Andersdatter var indsat i 1756 på uvis tid for tyveri. 21 år senere druknede hun sig i Lones brønd. Maren Christensdatter sad i 8 år for gæld. Til sidst slap hun ud efter kreditorens forlangende. Den 30årige Poul Nielsen havde været ulydig mod sine forældre. Han blev indsat på uvis tid, men kom ud efter seks års forløb. Den 68årige Marie Vejle sad i 28 år til sin død 1779. Hun var dømt for betleri og drukkenskab. Kirsten Vogters var 79 år, da hun blev anbragt i tugthuset for fylderi og drukkenskab. Hun døde to år senere. Inger Margr. Reinholtsdatter fik i 1763 seks år for løssagtighed. Men overdirektionen idømte hende yderligere et år, fordi hun brød ud af tugthuset. Jens Madsen fik i 1768 tre år for gårdforsiddelse og slet husholdning, Niels Jensen 2 år for »voldsom slagsmål«. Niels Qvols blev i 1772 dømt til seks års fængsel for »at have møntet falske 24 sk.«. To kvinder, der havde været medvidere, fik hver 2 år. Skoleholder Christen Christensen havde skrevet falske pas. Det blev tugthus på livstid. Koldinghus amts delinkventkasse skulle betale 4 sk. for ham om dagen. Heldigvis for kassen døde han 4 år senere. Den 21årige Mette Sørensdatter havde i 1780 slået sin moder. Det blev 2 år. Samme straf fik Peter Hansen Sædland, der i 1781 ikke efter øvrighedens ordre ville forlade Viborg. I 1781 blev Margrethe Andersdatter og den 17årige Birthe Carlsdatter indsat på uvis tid for omløberi og mistanke om mord. Margrethes søn og datter på 8 og 13 år fulgte med. Da moderen senere blev dømt til livsvarigt fængsel, fik børnene samme dom. De kom dog ud i 1790, moderen 5 år senere, mens Birthe måtte blive i tugthuset til 1808. Jens Andersen Sandgild havde været særlig uheldig. Han havde i 1782 forårsaget hedebrand, hvorved en del af den til hedekolonierne henlagte jord var blevet ødelagt. Til de uheldige fanger må også henregnes de fangevogtere og arrestforvarere, som ikke havde passet på deres arrestanter og derfor selv måtte vandre i fængsel. I 1744 var det to Skiveborgere, der fik 3 uger for ikke at våge ordentlig over en dødsdømt fange, 1782 var det den 76årige arrestforvarer i Kolding Søren Rasmussen, fra hvem en tyv var undsluppet. Fangen havde endda haft en stor jernbolt mellem benene og havde været låset og lænket på begge håndled, det højre til væggen, det venstre til blokken. Dommen lød på 3 år, men den gamle mand holdt kun i et år til fængselslivet. Undertiden kom der en hel skare mennesker til tugthuset, dømt for en og samme forseelse. 1802 var det 20 mænd fra Hjørring amt, der havde gjort sig skyldige i strand-

tyveri, 1801 var det 6 fra Horsens, der måtte ind, fordi de ikke havde hindret et drab¹³²).

Følger man de enkelte fangers krinklede og krogede livsbane, inden de nåede til tugthuset, vil man se, at langt de fleste kom af fattigfolk. De var børn af det jyske pjalteproletariat, landevejenes store flok, der altid var på vej, aldrig fandt blivende sted, fordi de ikke havde noget sted, der var deres. Menneskeligt set var mange af dem uskyldige. Måske var hele deres »forbrydelse« den, at de havde gået rundt og tigget. Det var det eneste, de kunne og havde lært; fra barndommen af havde de fulgt med forældrene på den evige vandring. Sådant var det f. eks. gået Hans Pedersen Bornholm, der i 1751 dræbte en mand under slagsmål. Han var født i København. Efter faderens død drog han og moderen rundt og tiggede. Da han blev større, begyndte han at tigge for sig selv. Skolekundskaber havde han ikke fået, konfirmeret var han heller ikke, men hans mor havde dog lært ham fadervor og nogle bønner¹³³).

Tiggere og omløbere.

Disse store flokke af landevejens riddere var ikke alle Guds bedste børn. Mange levede i hor, de bandede og drak sig fulde, som det passede dem, og et lille tyveri nu og da gik de vel heller ikke af vejen for. Regeringen havde selvfølgelig opmærksomheden henvendt på problemet; dette at folk ikke arbejdede på almindelig borgerlig maner var en pestilens for enhver rettroende merkantilist. Alle måtte gøre deres for at hjælpe på handelsbalancen. En af de måder, hvorpå man prøvede at komme omløberiet og betleriet til livs, var de store tiggerjagter, hvor man på et givet tidspunkt ligefrem holdt klapjagt på betlerne, som regel uden overvældende succes. Nu og da kom der dog en større sending af løsgængere til tugthuset på een gang, i 1752 således to »komplotter« på 6 og 7 mand. I det ene tilfælde var det en mand, hans 5 børn og hans løse kvinde, der blev indbragt. Det blev sagt om dem, at de »skal være så vankundige, at de ej ved, at der er en Gud til«¹³⁴). Stiftamtmand Niels Sehested i Viborg, der var en forstandig og varmtfølede mand, foranstaltede også engang jagt på de løse eksistenser i Hald og Skive amter og anmodede amtmændene i Lundenæs-Bøvling og i Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter om at gøre det samme. Det var i 1792. Grunden var, at der skete de forfærdeligste ting. Vejfarende blev udplyndret, folk overfaldet, ja dræbt på alfarvej. I Skive og Hald amter

¹³²) Viborg tugthus: Fangeprotokol I—II, domsakter nr. 87, Viborg stiftamt: Reskripter 1741—46.

¹³³) Festskrift til H. P. Hansen, s. 60.

¹³⁴) Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54, jvnfr. H. P. Hansen: Natmandsfolk og Kjeltringer I (1921), s. 122.

blev 19 mennesker sat fast, og på Holstebroegnen blev 12 »slige folk« heftet. I en indberetning til kancelliet oplyste Sehested, at »Lange Margrethe« forhåbentlig var blandt de fangede. Han fortalte, at hendes søn Peter Christensen havde siddet i tugthuset siden 1774, og at der nu var tale om at løslade ham. Men bønderne frygtede ham stadig, ja, de var ligeså bange for hans frigivelse, som de var angst for hans moder, og da det blev bekendt, at der blev søgt om hans løsladelse, kom der folk fra Sjørup for at beklage sig herover hos amtmanden. Lange Margrethe, »imod hvilken der er den største formodning om adskillige mord og voldsomhed«, er kendt fra Blichers »Fjorten Dage i Jylland«. Hun kom virkelig i tugthuset denne gang, og d. 30. oktober 1794 endte hun sine dage der. Sønnen slap aldrig ud af fængslet, men blev der til sin død d. 21. oktober 1806. Da var det 32 år, siden han som ung mand var blevet fange nr. 1088¹³⁵).

Tatere og natmænd.

Blandt tugthusets fanger møder man ustandseligt tatere og natmandsfolk¹³⁶). Da Dyssel begyndte at bygge på tugthuset, antog han til byggeriet seks mænd af et »taterkomplot« på 26. Det var landfiskalen, Mathias Bruun, der havde opbragt dem. Kvinderne blev vist sendt ud af landet, men Bruun beholdt 7 drengebørn i alderen 5—14 år for at lade dem oplære i »Guds kundskab«, men da tugthuset endnu ikke var færdigt, måtte de underholdes af Viborg stifts fattigmidler eller af kollekten til V. T.¹³⁷).

Amtmand Sehested interesserede sig meget for natmandsfolket og dets skæbne. Han oprørtes over den hårdhed og fordom, man viste overfor dem. Vi ødsler, siger han, med forplejning til papegøjen i buret og skødehunden på de bløde puder. Men står mennesket os dog ikke så meget nærmere? Amtmanden kan sidde til bords med en natmand, men han kan ikke lade ham spise sammen med eller lægge ham i seng hos sit tyende, »thi følgen blev, at ingen almuesperson efter den tid spiste i mit hus ved svendebordet eller lagde sig i nogen af mine folkesenge«. Således ville det også gå en skipper, hvis han hyrede en natmand. Han måtte hele resten af sit liv hyre natmænd og kun disse. Hvorfor kan disse personer ikke »på en eller anden måde deklarerer lige med andre borgere; man svinger jo fanen over gewalleren, og han er ærligere end før efter folkemeningen«. Ofte har han spurgt sig selv, hvorfor de ikke

¹³⁵) Viborg stiftamt: Kopibog over breve til kollegierne 1790—93 (6/7 1792), Viborg tugthus: Fangeprotokol II, nr. 1088, 1463, Jeppe Aakjær: Steen Steensen Blicher II (1904), s. 124 ff. Aakjær kender ikke Peter Christensens skæbne efter 1774 (s. 129).

¹³⁶) Om disse se H. P. Hansen: Natmandsfolk og Kjeltringer I—II (1921—22).

¹³⁷) Viborg stiftamt: Reskripter 1736—40, 1741—46.

er optaget i reververullerne. Ja, det er lutter fordom. Og man må komme denne til livs. Skorstensfejning burde som brandsag forrettes af en bonde sogne- eller herredsvis, at slagte heste burde være ligeså ærligt som at slagte stude og kalve, og der burde ingen uærlighed være ved at køre gødning. »Når regeringen fandt sig beføjet i det mindste ikke at lade kvalificerede dødsstraffe udøve, da kunne en til evig trældom lovlig dømt mand ved eksekutionen udøve al det, en natmand der forretter«. De voksne natmænd burde gøres ærlige ved en ceremoni og så eventuelt forflyttes til Finmarken, Vest- eller Ostindien. Børnene skulle opdrages på en sådan måde, at de kunne blive almindelige medlemmer af samfundet¹³⁸).

Uærlige fanger.

Sehested var ikke den første embedsmand, der prøvede at bekæmpe fordomme mod »uærligheden«. Også inden for tugthusets mure var dette problem brændende¹³⁹). I 1745 blev Karen Christensdatter, der havde levet i hor med natmanden Jens Nielsen og begået tyveri sammen med ham, dømt til at kagstryges og arbejde i Viborg tugthus. Men da hun havde været i bøddelens hænder, ville Dyssel ikke modtage hende. Fabrikørerne ville ikke have hende i lære, de andre arrestanter ikke arbejde sammen med hende, og betjentene truede med at forlade huset. I kancelliet bøjede man sig for folkestemningen. Hun skulle oversendes til spindehuset, og der skulle betales for børnene, da almuen på landet ikke ville underholde dem på grund af den foragt, der var ved dem¹⁴⁰). Et kgl. reskript af 7. febr. 1749, gentaget ved frdn. af 19. novbr. 1751, bestemte, at kvinder, der efter dom blev kagstrøgen og brændemærket, skulle arbejde i tugthusene på livstid. Men i Viborg kunne man ikke få folk til at rette sig efter bestemmelserne. I 1756 kom en kagstrøgen og brændemærket kvinde Kirsten Andersdatter til V. T. Der blev vild opstandelse i Viborg. Her var kun ærlige fanger, og man havde ikke noget sted at anbringe hende. Spindemestre og andre betjente ville ikke undervise slige uærlige folk af frygt for at miste deres lavsrettigheder. Også hun blev sendt til spindehuset¹⁴¹). I 1761 protesterede overdirektionen ligeledes mod at modtage en kagstrøgen og brændemærket kvinde. Derimod tog man i 1765 imod Birgitte Andersdatter, der havde mistet huden for tyveri. Og i 1770 kom Dorthe Andersdatter til tugthuset. Hun var ligeledes blevet dømt til at miste sin hud samt til livsvarigt tugthus for tyveri, for at have fået 3

¹³⁸) Viborg stiftamt: Kopibog over breve til kollegierne 1790—93 (3/4 1793).

¹³⁹) Se side 9.

¹⁴⁰) Viborg stiftamt: Reskripter 1741—46: jvnfr. H. P. Hansen: anf. værk II, s. 15 ff. 42.

¹⁴¹) Da. Kanc.: 5 (3) dpt. Henl. sager ang. tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA), Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1755—65, s. 351—53.

børn udenfor ægteskab og for i 5 år at have ligget i med en løsgænger. Men uviljen mod denne slags kvinder var ikke overvunden, og i 1771 fik landsdommeren ordre til, at de kvinder, der var blevet dømt til kagstrygning eller brændemærkning, skulle arbejde i børnehuset¹⁴²⁾.

I fundatsen var det bestemt, at de fattige i Viborg kunne henvises til at arbejde i tugthuset. Dette var imidlertid aldrig blevet til noget, men i 1795 prøvede magistraten at få tanken gjort til virkelighed. Hidtil havde det været umuligt at få de fattige til det, fordi de anså det for vanærende at arbejde sammen med fangerne. Magistraten mente, at denne vanskelighed kunne undgås, hvis man fik indrettet et særligt værelse til arbejdsstue for byens fattige. Selvom fangerne i V. T. var »ærlige«, var de dog ikke ærlige nok for et hæderligt fattiglem. Inspektionen stillede sig afvisende overfor forslaget. Byen fik ikke sine sociale udgifter skåret ned på denne måde¹⁴³⁾.

Sindssyge og børn.

Foruden de almindelige fanger var der enkelte andre, som ikke var arrestanter i almindelig forstand, vanvittige og børn. I 1747 bestemte kongen, at birkefogden på Læsø Bertel Jensen Kierulf, når han blev påtruffet, skulle hensættes i V. T. i et særligt værelse. Dyssel indrettede et sådant til ham, og det blev resolveret, at han ikke måtte have omgang med andre¹⁴⁴⁾. Senere skældte overdirektionen ofte ud over, at man i tugthuset måtte modtage vanvittige personer, som om det var et »døllhus«. Sagen var jo den, at de ikke kunne arbejde, altså heller ikke tjene til livets udkomme. Noget af det første Koefoed gjorde, da han kom til Viborg, var derfor at få indrettet to dårekister, hvor de sindssyge kunne anbringes, vel at mærke mod særlig betaling. Da man i 1782 fik en ikke velforvaret underofficer anbragt i tugthuset, måtte regimentet selv sørge for hans forplejning og desuden betale 2 mark om ugen for ham. Ellers var betalingen 5 mark og 4 sk. ugl. for folk, der sad i dårekisten¹⁴⁵⁾.

Var sindssyge ikke velset i tugthuset, var børn det heller ikke. Dyssel havde, som nævnt, i sin kontrakt fået indsat en bestemmelse om, at frugt-sommelige kvinder og børn under 10 år ikke måtte indsættes i V. T. Men trods alle bestemmelser, trods alle protester fra overdirektionens side, kunne det ikke undgås, at der kom børn i tugthuset. Det var jo ikke altid let at fastslå, om en kvinde var gravid, når hun blev afleveret i V. T. Og i hvert fald var det — som kendsgerningerne viser — umuligt at for-

¹⁴²⁾ Viborg tugthus: Domsakter — 1779, nr. 990; fangeprotokol I—II, indk. breve 1779—1811, Viborg stiftamt: Reskripter 1770—84.

¹⁴³⁾ Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

¹⁴⁴⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54, kancellibreve 1690—1754.

¹⁴⁵⁾ Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

hindre, at hun blev det, når hun først var indenfor murene. Og de børn, der fødtes i tugthuset, var man nu engang nødt til at beholde, til moderen blev sat på fri fod, eller til de var gamle nok til at komme i lære eller ud at tjene¹⁴⁶⁾. Det skete dog også, at man slap fri for et sådant barn. I 1771 gjorde Kirsten Madsdatter barsel i tugthuset. Kancelliet gik da med til, at barnet skulle afhentes på Dronningborg amts bekostning, hvorefter der skulle sørges for dets videre opfostring. Da brevet kom til Viborg, var barnet død, så moderen, der var dømt til livsvarigt fængsel for mordbrand på sin husbonds hus, slap for at skulle aflevere sit nyfødte barn¹⁴⁷⁾.

Det skete nu og da, at børn kom til tugthuset sammen med deres forældre. Kongen bestemte i 1748, at de skulle blive der, indtil de kunne sættes til et håndværk. Udgifterne til deres underhold skulle udredes af det amt, hvorfra de kom.

Det var mange mærkelige mennesker, der var at finde i tugthuset. Det har måske ikke været et kedeligt sted for et barn at vokse op. Men ligefrem udviklende for barnets moral kan omgangen med tyveknegte, mordere og liderlige kvinder ikke have været. Men mærkeligt nok synes det ikke at have været særlig vanskeligt at komme af med børnene. Flere kom således til at tjene hos præster. Da Niels Rasmussen var 8 år, blev han anbragt hos Chr. Hahle i Schafhuset. Men gang på gang løb han »hjem« til huset, og til sidst foreslog inspektøren, at han foreløbig skulle have lov at blive der¹⁴⁸⁾. Trods alt var Viborghus vel alligevel disse børns hjem, det var de fortrolige med, det var det eneste sted, hvor de havde slægt og venner. Her var de sikre, den store verden udenfor var for dem noget ukendt, måske farlig og uvenlig.

Løsladelse.

Der var fanger, der levede mere end 20, ja nogle endda over 30 år i tugthuset. Slog så frigivelsens time en dag, kunne det ske, at de blev bange og ængstelige. Den tilværelse, de havde forladt for så mange år siden, var dem fremmed, og frygten for ikke at kunne klare sig, fik dem til at ønske, at de måtte ende deres dage i tugthuset. Engang havde bare tanken om at blive indsat her fået dem til at skælve. Nu var det dystre og triste hus næsten blevet dem som et nyt hjem. Sådan gik det Birgitte Andersdatter, da hun o. 1790 blev frigivet, 75 år gammel. Og i sådanne tilfælde var overdirektionen forstående. Hun skulle forplejes i tugthuset,

¹⁴⁶⁾ Festskrift til H. P. Hansen, s. 60 f.

¹⁴⁷⁾ Da. Kanc.: 5 (3) dpt.: Henlagte sager ang. tugt- og forbedringshuse og arrester 1802—06 (RA), Viborg tugthus: Fangeprotokol I, nr. 997.

¹⁴⁸⁾ Viborg stiftamt: Reskripter 1747—54, kancellibreve 1690—1754, Viborg tugthus: Indk. breve 1779—18811.

og der måtte ikke forlanges strengt arbejde af hende¹⁴⁹). Og selv »Lange Margrethe«s så frygtede søn Peter Christensen, han der havde fået en hel egn til at ryste af skræk, gik tilsidst »på aftægt« i huset. Han ønskede bare at få nogen frihed om dagen¹⁵⁰).

Men for de fanger, der ikke var gamle og affældige, var tugthuset ikke et hjem, det var og blev fængsel, der berøvede dem friheden.

De havde ikke glemt den store verden udenfor, mod den gik alle deres tanker, løsladelsen var det, deres sind higede imod i de mørke nætter i sovesalen eller de lange dage ved spindemaskinen. Fourer Jens Schmidt håbede, at hans kone gennem bekendtskaber kunne skaffe ham fri, og han skrev til hende: »O, du gode Gud, bøj dog hans og enhver hjerte, som har magten at forløse mig af denne elendighed.« Om natten lå han ofte vågen, »og med kærligheds tårer overvejer din godhed med det inderlige ønske, ak, at jeg må leve den dag, at jeg igen kunne forgyalde og gengælde samme«¹⁵¹).

Og ingen behøvede at opgive håbet. Også mange af dem, der sad på livstid, slap fri. De kunne blive frigivet efter forslag fra amtmanden, der fra 1790 to gange om året skulle give indstilling til kancelliet om løsladelse af de fanger, der havde gjort sig fortjent dertil. Der blev også foretaget benådnings i anledning af kongens fødselsdag. Marianne Jensdatter Thrane var en af dem, der nød godt deraf. 1798 kunne hun forlade huset for at tage til sin søn Johan Cramer, der selv var født indenfor murene¹⁵²). Der kunne dog være mange andre grunde til løsladelsen end kongelige fester. Man var ikke helt fri for også her at skele til, hvad der kunne betale sig. Gamle fanger var ikke i så høj kurs. Anne Andersdatter slap ud i 1785 efter 12 års forløb, fordi hun »snart kan regnes blandt de til arbejde udygtiges tal«¹⁵³). Og i 1782 bestemte overdirektionen, at Kiersten Christensdatter, der var over 60 år og var indsat for gårdsforsiddelse, skulle slippes fri. Hun kunne ikke arbejde, og tugthuset var ikke et sygehus, men et arbejdssted og burde være forskånet for slige ubrugelige arbejdere¹⁵⁴). Ved løsladelserne tog man i høj grad hensyn til, om de benådede havde et sted at tage hen. Kunne de få nogen til at garantere for deres underhold, var mulighederne for at komme ud i friheden større. Peder Pedersen slap ud i 1792, fordi proprietær Glud til Kærsholm lovede at give ham arbejde. For en kvinde betød det meget, hvis en mand ville ægte hende. I 1779 gav kongen tilladelse til, at en kvinde måtte komme

¹⁴⁹) Festskrift til H. P. Hansen, s. 66.

¹⁵⁰) Nørre-Jyllands Themis 1805, s. 32. Det siges ikke, at der er tale om P. C., men straffens længde og forseelsens karakter viser, at det må være ham.

¹⁵¹) Personalialia: Jens Jørgensen Schmidt.

¹⁵²) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

¹⁵³) Viborg stiftamt: Reskripter 1785—89.

¹⁵⁴) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

på fri fod, men hendes kæreste skulle ægte hende inden frigivelsen. Man ville ikke risikere noget.

Da Maria Tamsdatter var 19 år, havde hun stjålet 6—7 mark af fattigbøssen i Emmedrup (vist Emmerlev ved Tønder) kirke. Pengene havde hun brugt til at købe sukker, rosiner og andet slikkeri for, og hun forstod slet ikke, at hun derfor skulle miste sin hud. Dommen lød på livsvarig tugthusstraf, men da en bonde i Hinge ville ægte hende, anbefalede overdirektionen i 1756 hendes frigivelse. Hvis en gammel fader behøvede arrestantens hjælp, tog man ofte hensyn hertil. Eller måske var det som i Maren Bagges tilfælde sognemændene, der ville have fangen fri. Hun havde fået 7 år for 4 lejermål. Men det var sognet, der skulle sørge for hendes 3 børn. Kom hun fri, kunne hun måske selv underholde dem. Uden betydning var det heller ikke, hvis den, der havde givet anledning til anbringelsen i tugthuset, gik i forbøn. Der var slet ikke så få af de ægtefolk, der var bleven dømt for ond forligelse i deres ægteskab, der kom fri, fordi den ægtefælle, der var på fri fod, så inderligt bad derom¹⁵⁵).

Når en fange var blevet benådet, skulle præsten formane ham til at opføre sig ordentligt i fremtiden, så han ikke kom tilbage. Og når han så endelig var kommet ud af porten, skulle han straks forlade Viborg, selvom han var hjemmehørende der. Fundatsen bestemte, at han skulle transporteres til sit hjemsted, idet sognefogderne i hvert sogn skulle skaffe en vogn, der kørte ham til næste sogn¹⁵⁶). Det er dog et spørgsmål, om bestemmelsen blev overholdt, og i 1795 forordnede kancelliet, at for at en frigivet fange ikke skulle begå nye forbrydelser for at kunne rejse hjem, skulle der ved frigivelsen gives ham en tærepenge af 4 sk. pr. mil¹⁵⁷).

Nye tider.

1700-årene var i sit syn på forbrydelse ikke så fjern fra middelalderen, straffene var hårde selv for små forbrydelser. Viborg tugthus blev til, da så mange af samfundets ledende mænd delte pietismens mørke og tunge syn på menneskene, dens stærke fordømmelse af menneskelig letsind og fejltrin. Fundatsens bestemmelser om strafværdige forbrydelser sendte mange i tugthuset, dømt af mænd, der kun kendte lidt til mennesker, til deres laster og lidenskaber. Men som årene gik, ændredes indstillingen dog noget, og i 1771 indsendte overdirektionen for tugt-

¹⁵⁵) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811, rescripter in originale. Viborg stiftamt: Resolutions- og erklæringsprotokol 1755—65, s. 67 f.

¹⁵⁶) Stuckenberg: anf. sted II, s. 220.

¹⁵⁷) Viborg tugthus: Indk. breve 1779—1811.

huset en forestilling til kongen om, at »den gæste- eller politiretsmåde at procedere på«, som fundatsen tillod, blev misbrugt, så der faldt alt for hårde domme. Kongen bestemte derfor den 1. november s. a., at alle underretsdømme, hvorved folk blev dømt til arbejde i tugthuset, skulle forelægges amtmændene til godkendelse. Var de uenige med dommerne, skulle dommen indstævnes for overretten¹⁵⁸). På den måde var der mulighed for at undgå de værste misbrug. Før var det kun de domme, som præster og provster afsagde, der skulle godkendes af biskop og stiftamtmand.

Forordningen af 20. februar 1789 betød på flere måder et brud med fortidens synspunkter. Det hed heri, at »straffelovens retfærdighed skal være ledsaget med så megen lemfældighed, som den offentlige sikkerhed tillader. Derfor skal forholdet mellem misgerningens grad og straffen bestemmes således, at den kan virke til forbedring, hvor sådan kan formodes og tillige fuldbyrdes, uden at benådning skal finde sted«¹⁵⁹). Et fremskridt var det også, at man fra 1790 ikke blot fik årlige indstillinger om løsladelser, men at det også blev påbudt, at kagstrøgne, uærlige slaver og tugthusefanger et halvt år før deres løsladelse skulle gøres ærlige, idet direktør eller kommission holdt en kort tale til dem¹⁶⁰).

Også indenfor fængselsvæsenet mærkedes den nye tidsånd. I en forordning af 5. april 1794 blev det fastslået, at ingen skulle anses for skyldig, før han var dømt, og skulle behandles i overensstemmelse med denne opfattelse. Fængslerne skulle være således indrettet, at fangerne ikke blev udsat for at miste deres helbred, og øvrigheden skulle føre tilsyn med, at arrestanterne ikke blev mishandlede af fangefogderne¹⁶¹).

Det var ikke bare i kollegierne, at den nye tids tanker var at finde. Også i provinsen var der mænd med en mere menneskelig indstilling overfor forbrydere, mænd som forstod, at problemet forbrydelse og straf var mere indviklet, end man havde troet, og at man måtte kende menneskenes milieu, deres fortid og deres følelsesliv for at kunne dømme dem.

Når tugthusets overdirektion i 1791 kunne tale om »vore uskyldige medbrødre« og om de rettigheder, menneskene i fængslet havde, var det en indstilling, som var ukendt, da tugthusets fundats blev til i 1743, og da kirkens mænd gang på gang dømte folk til tugthuset for små forseelser. Der var næppe mange af pietismens ofte så hårdhjertede præstemænd, der ville have kunnet forstå en anden udtalelse, fremsat af amtmand Sehested i 1791, hvori han sagde, at »concupinat fortjener jure nature overbærelse — og de borgerlige indretninger, som ikke dermed

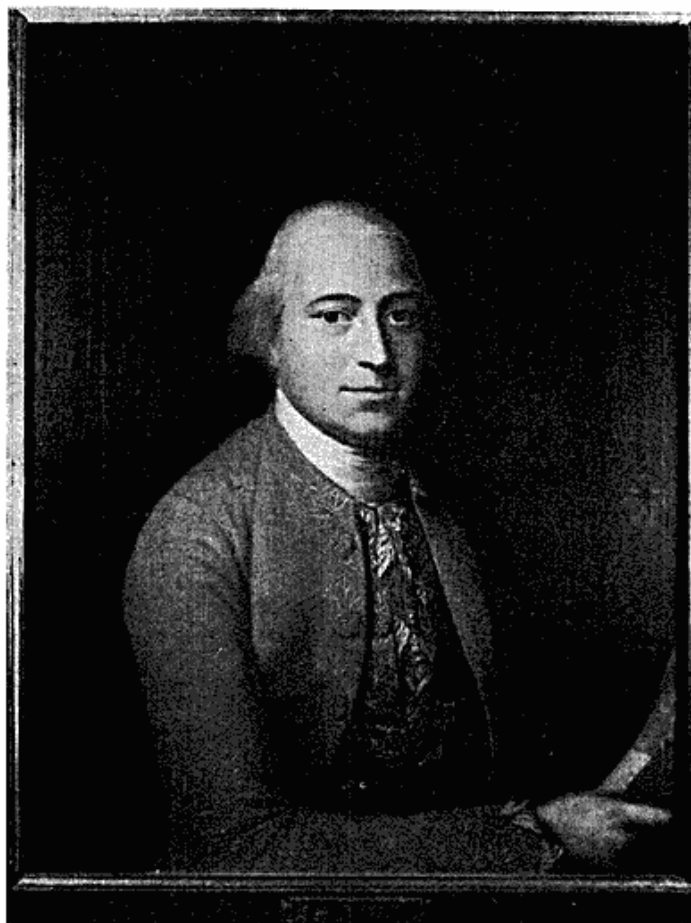
¹⁵⁸) Viborg stiftamt: Reskripter 1770—84.

¹⁵⁹) Stuckenberg: anf. sted II, s. 281.

¹⁶⁰) Fogtmanns reskriptsamling VI (1779), s. 419 f, 493.

¹⁶¹) Smstds. XI (1797), s. 48—50.

kunne have så megen medlidenhed, er uden tvivl de fleste steder ikke så fuldkomne, at de svarer til sine hensigter¹⁶²⁾. Det er også en helt ny tidsånd, der nogle år senere klinger gennem amtmandens ord, når han

Amtmand Niels Sehested (1756–1821), der viste så stor interesse og forståelse for småfolks og for fangeres ve og vel. (Billedet tilhører Viborg stiftamt.)

siger: »Menneskelighed og retfærdighed fordrer, at staten sørger for den, som ikke kan sørge for sig selv i henseende til føde og sundhed«¹⁶³⁾.

Kammerherre Niels Sehested, der havde ført disse udtalelser i pennen, var 33 år gammel, da han i 1789 blev stiftamtmand i Viborg. Han var jurist af uddannelse og tilhørte en gammel adelsslægt¹⁶⁴⁾. Men han glemte ikke sit ansvar som embedsmand og sine forpligtelser som menneske. I sine breve til kancelli og kollegier lagde han ikke skjul på sine meninger. Hans tanker kan være uklare og uafklarede, hans sprog undertiden vanskeligt at forstå. Men bag ordene mærker man altid det varme hjerte, der slår for medmennesker og deres ret. Han harmes over tanken

¹⁶²⁾ Viborg stiftamt: Kopibog over breve til kollegierne 1790—93 (6/7 og 17/7 1791), jvnfr. Festskrift til H. P. Hansen, s. 67 f.

¹⁶³⁾ Viborg stiftamt: Kopibog over breve til kancelliet 1794—1806 (13/1 1799).

¹⁶⁴⁾ Danmarks Adels Aarbog XXVIII, s. 473 f.

om, at nogle sørger for deres husdyr, men ikke bryder sig om andre menneskers skæbne, han kæmper imod fordomme om uærlighed og natmænd, han ser forstående på overtrædelser af det 6. bud, fordi han ved, at menneskene nu engang ikke er ens, at det, der er en selvfølge for den ene, er en umulighed for den anden. Han ræddes ved tanken om at tage et andet menneskes liv ». . . jeg vil til min dødstund søge at undgå min hånds underskrift under nogen med mig til fælles konservation i selskabet forbunden borgers dødsdom¹⁶⁵). Hos ham er der meget, der peger frem mod det, der skulle komme, ikke blot mod de sociale og politiske omvæltninger, som det følgende århundrede skulle virkeliggøre, men også mod de reformer af rets- og fængselsvæsenet, som blev sat på dagsordenen i de kommende årtier.

I en skildring af tugthusets historie vil det være naturligt at standse op omkring 1800, da det nye begynder at banke på, uden at der i den retlige udvikling eller indenfor fængselsvæsenet er sket afgørende ændringer. Der er på de foregående sider blevet talt om industripolitik, om fængselsvæsen og om jura, men der har også, nu og da altfor kort, været berettet om de mennesker, både gode og onde, der levede indenfor tugthusets mure. Måske var der flest af de onde. Men også de har været borgere i Danmark. De har vel ikke præget udviklingen, de har ikke været menneskehedens bannerførere i dens evige stræben imod en bedre fremtid. Men de har levet deres liv i dette land — på godt og ondt. De er en del af dets historie, så sandt som Danmarks historie er fortællingen om de mennesker, der har befolket det gennem sekler. Derfor har også de et krav på, at deres saga bliver fortalt til eftertiden, hvor fattig end deres liv og tilværelse var.

¹⁶⁵) Viborg stiftamt: Kopibog over breve til kollegierne 1790—93 (3/8 1793).